

8505

УТ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Т. ШЕВЧЕНКО

ГАЙДАМАКИ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИСТВО УКРАЇНИ

7896
9687

У, 8505

УЗТ

Т. Ушенин

Григорьев

Депрессия	19	287	
Вулкан	е	н/с	н/с
2093	М	М	
716	2	1	1
2274	с	н	н

8505 / 38

18Ш 14/181

Ш318

ІНСТИТУТ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Т. ШЕВЧЕНКО

Ш. 42.38

ГАЙДАМАКИ

Передмова МИХ. ГОРБАНЯ

Примітки до тексту М. Новицького

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

1928

ПЕРЕІНВЕНТАРИЗАЦІЯ

6635901

2528

(2)

П

Бібліографічний опис та шифри
для бібліотечних каталогів на цю
книжку вміщено в «Літописі Укра-
їнського Друку» та «Картковому
репертуарі» Української Книжко-
вої Палати.

*Інститут Тараса Шевченка ухвалив дати широким
масам читачів серію відомих творів Шевченка з від-
повідними передмовами та поясненнями. Серія ця,
що до неї належить і даний твір, виходить за загаль-
ною редакцією Директора Інституту, академіка
Дж. БАГАЛІЯ.*

ТРЕТЯ ДРУКАРНЯ
Тресту «КИЇВ-ДРУК»
Червоний плакат 2. 2-а.
Зам. № 1454—5000.
Укроболжпг 383 [437]—1928.

ПЕРЕДМОВА

З творів Т. Г. Шевченка поема «Гайдамаки», написана в 1841 р. молодим ще тоді поетом, є один із найбільш знаних великих його творів. Цю поему залюбки читали за часів, як жив Шевченко, залюбки читають її й тепер у наші дні. Кільки окремих видань «Гайдамаків» розійшлося, і кожне видання розходилося за короткий час. Відомий український режисер Лесь Курбас інсценізував¹ цю поему, і тепер цю інсценізацію виставляють по всій Україні. У цьому своєму творі Т. Г. Шевченко бере одну з сторінок минулого України, одну з сторінок класової боротьби на Україні — гайдамаччину й дає яскраві барвисті картини з того минулого.

Щоб краще зрозуміти навіть у дрібницях цей один із найкращих творів великого українського поета, потрібно читачеві трохи пригадати, що таке була гайдамаччина.

У середині XVII віку по всій Україні спалахнуло велике повстання проти влади польського панства, що в його руках була вся Україна. Були то славнозвісні роки Хмельниччини. Та хоч впала була влада польського пана, та все-таки після довгої боротьби не скинула Україна з себе ярма. І в XVIII віці, на початку самому XVIII віку розірвана була Україна на кілька часток. Лівобережна Україна — гетьманщина (де пізніше утворені були Чернігівська та Полтавська губернії)

¹ Переробив так, щоб її можна було на сцені виставляти.

та Слобідська (Харківська губ. пізніше та частки Курської й Воронізької) були тоді частиною Російської імперії. Правобережжя-ж (Київщина, Волинь, Поділля) та Галичина належали Польщі. Тільки Київ із невеликою смугою землі належав до Гетьманщини.

Південна степова Україна — то були за тих часів володіння Війська Запорозького (це північна її частина, а в південній частині кочували різні орди татарські). Ото після довгої страшної боротьби на Україні польські пани спромоглися на початку XVIII віку повернути свою владу на Правобережжі. Та Правобережжя, особливо Київщина, через повсякчасні воєнні завірюхи стало напівпустелею. Московський уряд з багатьох місцевостей Правобережжя попереганяв людей на Лівобережну Україну. Ото коли на Правобережжя повернулися польські пани, то перша їхня турбота була заселити більше ці землі, бо-ж без робочих рук земля ніщо. Узялися пани на всякі способи приваблювати населення, розсилали скрізь своїх служників закликати людей на поселення, обіцяючи пільги різні, викликали, як це тоді говорилося, «на слободи». І втікачами з Волини, Поділля, де раніше настав спокій та де пани спромоглися вже запрягти селян в кріпацьке ярмо, заселялася Київщина та Брацлавщина.

Та й з Лівобережної України теж через Дніпро на слободи до польських панів тікало чимало селян, бо на Лівобережжі панство, що народилося з козацької старшини переважно, теж дуже пригноблювало та визискувало селян. Там на Лівобережжі на місце старих польських панів, що їх вигнала революція, стали нові «рідненькі» з козацької старшини з домішкою російського панства. Від цих «рідних» православних панів нарід тікав до польських панів на слободи, де давалися пільги різні... Заселялося Право-

бережжя... Але чи знаходив там утікач-селянин відпочинок, чи виривався він з лабетів панських? Ні, й на новому місці селянин зустрічав пана-шляхтича, роки пільг минали, і кожен рік наближав утікача до днів, коли й на панщину доводилося починати ходити. По багатьох місцях пани й не чекали кінця строку пільг. До того багато селян, щоб почати господарювати на нових місцях, мусіло позичати в пана чи реманент, чи ліс на будівлю, чи гроші, і це теж затягало петлю. До цього ще треба додати велику шляхетську сваволю, постійні шляхетські сварки, збройні напади сусідів-шляхтичів, від яких найбільше шкоди зазнавали саме селяни. Згадати треба повне безправ'я селянина проти шляхтича. У тодішній Польщі диктатура була в руках панства — шляхти, що висмоктувала всі живі соки з усієї країни, з усіх інших клас.

Коли пан і не примушував ходити селян на панщину доки що, то він мав прибутки інші. Він оддавав в оренду по своїх слободах корчми, забороняючи селянам гнати горілку. Продаж горілки по корчмах, де сиділи панські служники або орендарі, давав за тих часів, коли занепав вивіз збіжжя й занепало сільське господарство по всій Польщі взагалі, панові чималий зиск. Та ця корчма, що панові зиск давала, в селянина часто останній гріш або останню мірку хліба витягала. Ця корчма призводила до того, що часто селянин не міг стати господарем на новому місці, одривався од землі, ставав напівпролетарем, наймитом. Та й взагалі на нових місцях стати відразу міцно на ноги для багатьох було важко. На Правобережжі утворювалися кадри справжнього сільсько-господарського пролетаріату, як і на Лівобережжі, де пан — український старшина нагромаджував землю в своїх руках, обезземелював селянство.

Як для лівобережних пролетарів, так і для правобережних часто-густо прямий шлях був на Запоріжжя, по широких степах якого можна було полювати звіря, у численних річках ловити рибу, на хуторах (зимовниках) запорозьких козаків найматися на роботу.

І це найкраще часто-густо від різної роботи переходило до іншого здобичництва: організовувало ватаги і йшло розбивати панів і на Лівобережжя і на Правобережжя. Та на Лівобережжі була завжди сила війська московського та різних місцевих команд — там вільно гуляти такій ватазі було важко.

Не те Правобережжя. Війська майже ніякого, бо Польща завжди була хвора на одну хворобу — в її державній скарбниці не було ніколи грошей. Отже тримати військо не було грошей, і через це в так званій українській партії (військо польське поділялося на дивізії — їх називали партії) було не більше 3000 чол. Організація війська була така, що чимало з тих 3000 сиділо вдома, а їхню платню одержувало начальство. Отож охороняло кордони Правобережжя близько 1000 чол. та й годі. Сила дуже невелика на ті часи теж. Ото через це опору ватагам, що йшли переважно з Запоріжжя, а іноді організовувалися на місці на Правобережжі, часто не було ніякого. Учасників цих ватаг, що чинили напади, за тих часів називали гайдамаками. Гайдамака слово з турецької мови взяте, слово лайливе, значить ворохобник, розбишака. Це слово добре засвоїли польські пани й прикладали його, де треба й не треба.

Кожного року на Правобережжі з'являлося чимало таких ватаг, добре організованих і чинило напади та грабунки орендарів та панів. Напади цих ватаг підривали владу польського панства на Правобережжі, не давали панам та орендарям спокійного життя. Селян-

ство-ж співчувало гайдамакам, переховувало їх від переслідування, давало харчі. Хижацька господарка пана-шляхтича, панський фільварок-маєток мулили шию селянству, отож часто-густо місцеві селянські заколоти зливалися з гайдамацькими нападами, творили одно ціле — страшну для панів гайдамаччину.

У XVIII віці в Польщі панувало велике безладдя. Король виборний від шляхти був іграшка в руках шляхти, надто магнатів — великих землевласників. Шляхта розбивалася на партії, що гризлися одна з одною, часто й до справжньої збройної боротьби доходило. В державних справах, у суді, скрізь було безладдя. Польща в XVIII віці доживала останні дні свого державного життя, і три сусіди: Росія, Австрія та Німеччина чекали слушної нагоди, щоб проковтнути Польську Державу. Отже в роки великих замішань у Польщі й гайдамаччина досягала найбільших розмірів. І було три хвили гайдамаччини: 1734 рік, 1750 рік та нарешті 1768 р. — Коліївщина, про яку в своїому творі «Гадамаки» й говорить Т. Г. Шевченко.

1768 рік — друга половина XVIII віку, час, коли по багатьох місцевостях Правобережжя вже минув час пільг для селян. А, крім того, до всіх інших причин домішалася ще одна, справа релігійна. На Правобережжі пан був католик, селянин був православний. Доки пани тільки що починали заселяти Правобережжя, вони не звертали уваги, хто в них на землях живе та якої віри. А як твердішою ногою стали пани на Правобережжі, то взялися викорінювати православ'я, ересь, на думку католиків панів. Пан бо й над думками селянськими хотів владу мати. Перевести селян одразу в католицтво справа була важка. Важка не тому, що, скажім, православні селяни добре розумілися, чим різняться православ'я від католицтва то-що,

а тому, що селянство на Правобережжі вбачало в католицтві панську віру, католик це був пан, і цього було досить: ненависть до всього панського перейшла в ненависть до католицького. Ото ще за старих часів, ще в XVI віці, коли ще тоді українські землі були під Польщею, частина православних архиереїв, що запобігала ласки в польського уряду, пристала на унію з католицькою церквою, на поєднання правосл. церкви з католицькою. Уніяти мусіли визнати владу папи католицького, деякі звичаї та догмати католицькі. Унія була місток між православ'ям і католицтвом. Цю унію накидав польський уряд і панство за старих часів, накидав і в XVIII віці, і мав деякі успіхи. Чимало попів пристало на унію, щоб не знати утисків, а за ними й громади. Але в 60-х роках XVIII віку по Правобережжю починається рух повороту від унії до православ'я. На чолі цього руху стає ігумен Мотронинського монастиря Мелхиседек Значко-Яворський. Він звертатається й до Росії по допомогу. А Росії тільки зайвої причіпки треба для втручання в справи польські. Щоб загарбати її землі, російський посол у Варшаві виступає на оборону православних у Польщі, а пруський на оборону протестантів. Це ще більше розпалює польських панів. А громади на Правобережжі не слухають ні панів, ні уніятських попів та пристають до православ'я. По селах починається справжня боротьба між попами—уніятами та православними. І боротьба ця часто ставала запекла.

Король польський Понятовський під натиском Росії пішов був на поступки православним. Та шляхта польська обурилася цим і заклала збройну спілку—конфедерацію в Барі для боротьби проти поступок цих, проти впливу Росії та проти короля. Почалася в Польщі завірюха, панські заколоти. По всьому Право-

бережжі прокотилися чутки в звязку з подіями, що конфедерати барські повстали, щоб знищити українську людність, що не хоче унії, що російська цариця Катерина шле військо (і дійсно, російське військо боролось проти конфедератів), щоб винищити панів-ляхів та орендарів-євреїв. Пішли чутки, що, мовляв, цариця видала «золоту грамоту», де закликає селянство до повстання. Що цариця такої грамоти не видала, нема чого про це й говорити, бо вона й у себе поширювала кріпацтво, але чутки про такі грамоти та, можлива річ, і підроблені грамоти були.

Настрій був напружений по всьому Правобережжі, і селянство правобережне було схвильоване, і всі інші кола населення. Події зачіпали всіх, конфедерати своєю поведінкою тільки підливали масла в вогонь. Чернецтво православне та духівництво тремтіло за свою долю, боючися конфедератів.

Через це гайдамацький рух цього року набрав особливої сили. Мотронинський монастир став придулом для гайдамацької ватаги, на гайдамаків стали дивитись, як на оборонців православ'я; такий був хід подій. Отож в Мотронинському монастирі, а вірніше поблизу його над Холодним Яром зібралася гайдамацька ватага, що, певне, і в думках не поклала, який великий успіх матиме її виступ. Правда, в очах самої ватаги цей виступ був не звичайним походом на здобич, але боротьбою проти конфедератів—отже гайдамацький виступ на цей раз не був простим розбійництвом, але мав соціально-політичне обґрунтування.

18 травня старого стилю на зелені свята після урочистого молебня вирушила ватага на чолі з Максимом Залізнякам на Жаботин. Там була перша зустріч з конфедератами. З 50 конфедератів гайдамаки закололи 40. Це був початок. До Залізняка з усіх

боків почали приставати нові сили. Сили гайдамацькі росли що-дня, по багатьох місцях Київщини почали організовуватися місцеві загони, повстання охоплювало все більше й більше Київщину. І повстанці, між якими було чимало, що мали як зброю тільки «коли» — кілки з гострим осмаленим кінцем (звідци й назви-колії та Коліївщина), не розбиралися, хто конфедерат, хто ні, винищували панів та орендарів, захоплювали міста та містечка збройною силою, руйнували й грабували панські фільварки й панське та орендарське майно. Крім Залізняка з'явилось чимало інших ватажків по різних кутках Київщини: Швачка, Неживий, Бондаренко та інші, і їхні загони теж творили те діло, що й Залізняк. Від гайдамацтва тікало панство, тікало орендарство, рятуючи життя. Чимало втікачів прямувало до Гуманя, тоді великого торговельного міста з великими ярмарками та освітнього центру з школою, організованою дуже добре на ті часи базиліянами (уніятськими ченцями). Гумань належав тоді великому магнатові Потоцькому, що сам не жив у цьому місті під цей час, а Гуманем керував призначений від Потоцького шляхтич Младанович, генеральний губернатор і комендант. Гумань мав і добру охорону, отож сюди стільки прибуло втікачів, що в місті ніде було їм спинитися, через це багатьом утікачам від гайдамаків довелося стати табором під містом.

Та коли пішла чутка, що гайдамаки наближаються до Гуманя, то губернатор вирядив проти них місцеві козацькі команди. Сотником у тій команді був Іван Гонта¹, що на нього велику надію поклало панство та гуманське єврейство. Але Гонта, очевидно,

¹ Про Гонту див. статтю В. Б. Антоновича в „Киевской Старине“.

півіривши, що гайдамаки йдуть з наказу російської цариці проти конфедератів, пристав до гайдамаків. Це вирішило долю Гуманя. Гайдамаки 10 червня захопили місто. Почалася страшна різанина, загинув і Младанович підчас тієї різанини, загинуло багато шляхти, євреїв, студентів базиліянської школи,—здобич гайдамаків була величезна.

Три тижні майже пробули гайдамаки під Гуманем, розташувавшись табором. Та незабаром під Гумань прибули загони російського війська. Російське військо вдавало з себе друзів гайдамаків. Гайдамаки вірили цьому, будиши переконані, що російське військо прийшло виганяти панів-ляхів з України. Та російське військо, скориставшись з цього довір'я, заарештувало більшість гайдамаків, між ними в першу чергу Гонту й Залізняка. Отже гайдамаччину 1768 року — Коліївщину приборкало російське військо, бо російський уряд боявся, щоб гайдамацький рух, селянське повстання на Правобережжі не перекинулося й на Лівобережжя, де селянам жити було важко. Гайдамаччина ставала страшною пожежею й для російського уряду. Скрізь по Правобережжі російське військо розбивало, брало в полон гайдамаків. Заворушилося тоді й польське панство. Усіх захоплених гайдамаків розподілено на 2 частини: російських підданих — запорозців, — то-що — брала на кару російська влада, а польських підданих — правобережних селян — польська влада.

Почалися страшні кари. Замордовано на смерть Гонту, польські пани тішилися його муками. На Сибір заслала російська влада Залізняка.

Польський надзвичайний суд карав учасників повстання, і карав люто, без жалю віддаючи на страту. На чолі суду стояв Іозеф Стемпковський, що селянина й за людину не вважав. Ось уривок із його

універсалу до селян: «Бог, творець неба, поділив людей на стани, од царя до останньої людини, кожному призначив своє місце, і вам, хлопи, наказав бути рабами...» Російський уряд на Сибір заслав гайдамаків, перед тим добре покаравши на тілі. Російський дворянин то-ж був рідний брат польського шляхтича, і ці два братики спільними зусиллями втихомирили гайдамаччину. Така ото була Коліївщина, що про неї написав свою поему «Гайдамаки» Т. Г. Шевченко.

Чому-ж саме він за тему одного з своїх найперших творів узяв гайдамаччину?

Кожному відомо, яку важку життєву путь пройшов Т. Г. Шевченко. Кожному відомо, що народився він у кріпацькій сем'ї, що змалку почала скубти його доля і що він на собі скуштував, зазнав утисків панських.

Важке без просвітку було життя тодішнього селянина-кріпака. Отож по всій Україні два табори ворожі стояли один проти одного: панство — поміщики та селянство — кріпаки. На Правобережжі за часів дитинства та юнацтва Шевченка панство й велике й дрібне було польське переважно, а кріпаки — українці. Серед того поневоленого селянства жили спогади про колишню боротьбу проти панів-ляхів, жили перекази, оповідання про Коліївщину 1768 року. Ці перекази дожили й до наших днів, вони пережили панську владу, дожили до днів революції. А за часів, коли жив Шевченко, ці спогади були живі та яскраві, бо чимало ще було й свідків тих подій — старих дідів. Ті старі діди — як ото й дід самого Шевченка — іноді навіть учасниками тих подій були, учасниками руху проти панів-ляхів та їх орендарів. Треба собі уявити тільки, яке велике вражіння на поневолене панами селянство справляли оповідання тих дідів про перемоги й помсту над панами. Не треба було будь-яких прокламацій

до селянства, щоб підбивати його проти панів, спогади про Коліївщину їх заступали, їхнє діло робили, вказували селянству єдиний шлях нещадної боротьби.

Звенигородський повіт, де провів дитячі літа Тарас Григорович, був однією з тих місцевостей, що їх 1768 року зачепив широко гайдамацький рух. Один з дослідників, Шпитківський, перелічуючи, які саме місцевості Звенигородського повіту були зв'язані з гайдамацьким рухом 1768 року, говорить: „Сміло можемо сказати, що коли Звенигородський повіт, а з ним Кирилівка, де провів дитячі роки Шевченко, були наче в осередку Коліївського повстання, то хата Шевченків¹ у Кирилівці являється неначе осередком, в якому збиралися живі та гарячі перекази про гайдамацькі пожарища“...

Отож і недивно, що на молодого хлопця Тараса Шевченка перекази про Коліївщину справили велике вражіння. Де-ж пак було не справити на хлопчика кріпака великого вражіння оповіданням про старі часи, коли «пани-ляхи конали». І дійшовши літ, прочитавши поему польського письменника Чайківського «Вернигора», де гайдамаків змальовано як розбишак, Т. Г. пише своїх «Гайдамаків», один з найкращих своїх творів.

Цей його твір змальовує гайдамаків так, як змальовував їх дід Шевченків у переказах своїх. Що-правда, треба сказати, що Шевченко чимало й прочитав, щоб цей твір свій написати, про тогочасні події, про устрій Польщі то-що.

Отже гайдамаки — не розбишаки, а борці за волю — так їх змальовує Шевченко, що й дітей власних не

¹ Дід Шевченків, що розказував, як свідок-самовидець „про коліївщину, як колись бувало, як Залізник, Гонта ляхів покарав“.

жаліють для загального добра. Так заявляв Шевченко й пізніше.

Зрозуміла річ, що Шевченкові «Гайдамаки» є художній твір, а не віршована історія Коліївщини. Отже й не можна вимагати, щоб усе було в цьому творі чисто так, як воно справді було. Тепер уже легше говорити, як воно справді було тоді, бо багато вийшло книжок про Коліївщину, багато нових відомостей зібрано; так уже 1924 року в Києві проф. Гермайзе відшукав багато нового матеріялу про Коліївщину. За часів Шевченка цього всього не було, в своїй поемі він щедрою рукою бере з оповідань дідових, отже і вимагати, щоб аж до дрібниць у Шевченка все було так, як воно було справді, річ неможлива. Через це до цього видання й додано в примітках деякі поправки. У цілому-ж взявши, Шевченко правильно, виразно та яскраво змальовує Коліївщину, її основні сили, на передній план ставлячи наймита Ярему, підкреслюючи стихійність цього руху й запеклу боротьбу проти панів-ляхів. Всі дослідники, як, наприклад, проф. В. Б. Антонович¹, акад. Дм. Багалій², підкреслюють, що, роблячи в подробицях помилки, Шевченко в цілому накреслює правильні картини.

Він силою свого художнього талану, високо розвиненим чуттям сміливо та вірно заповняє ті прогалини, що були неминучі через недостатність доступної для нього літератури.

От саме через це «Гайдамаки» Т. Г. Шевченка і є невмирущим твором.

Мик. Горбань.

¹ Антонович В. Б. «О гайдамаках Шевченка» в «Чтениях Общ. Нестора Л.», кн. 2.

² Багалій Дм. «Т. Г. Шевченко і Кирило-Методіївці». 1925 р.

ГАЙДАМАКИ

ПАНОВЕ СУБСКРІБЕНТИ! ¹

„Бачимо, бачимо, що одурив, та ще хоче і одбрехаться!“ — отак ви вслух подумаете, як прочитаєте мої „Гайдамаки“.

Панове Громадо! — далєбі не брешу, — ось бачите що: я думав, і дуже хотїлось мені надрукувати ваші козацькі імена рядочком гарненько (уже було знайшлося їх десятків зо-два, зо-три), — слухаю виходить різномова: один каже — треба, другий каже — не треба, третій нічого не каже. Я думав, що тут робить на світі? Взяв та й проциндрив гарненко ті гроші, що треба було заплатити за аркуш надрукованого паперу, а до вас і ну писать оцю цидулу.

Все-б то це нічого (чого не трапляється на віку, — все буває, як на довгій ниві), та ось лихо мені на безголов'я: єсть ще і такі паничі ², що соромились свою благородну фамілію (Кирпа-Гнучкошиєнко-в) і надрукувать в мужицькій книжці. Далєбі правда!

Т. Шевченко,

Передмова.

По мові — передмова; можна-б і без неї, — так ось бачте що: все, що я бачив надрукованого (тільки бачив, а прочитав дуже небагато), — всюди є передслово, а в мене нема. Як-би я не друкував своїх „Гайдамаків“, то воно-б не треба і передмови, а коли вже пускаю в люди, то треба і з чим, щоб не сміялись на обірванців, щоб не сказали: „От який! Хіба діди та батьки дурніші були, що не пускали в люди навіть граматки без предисловія!“ Так, далєбі так, вибачайте! Треба предисловіє. Так як-же його скомпонувать, щоб, знаєте, не було і кривди, щоб не було і правди, а так, як всі предисловія компонуються? Хоч убий, — не вмію: треба б хвалить, так сором, а гудить не хочеться.

*Начнем же уже начало книги сіце*³. Весело по виться на старого кобзаря, як він собі сидить з хлопцем, сліпий, під тинном, і весело послухать його, як він заспіває думу про те, що давно діялось, як боролися ляхи з козаками. Весело... а все-таки скажеш: „Слава богу, що минуло!“ А надто як згадаєш, що

ми одної матери діти, що всі ми — слав'яни. Серце бо- лить, а розказувать треба: нехай бачать сини і внуки, що батьки їх помилялись, нехай братаються знову з своїми ворогами, нехай житом-пшеницею, як золотом, покрита, нерозмежованою останеться на-віки од моря і до моря слав'янська земля!

Про те, що діялось на Україні 1768 року, роз- казую так, як чув од старих людей: надрукованого і критикованого нічого не читав⁴, бо, здається, і нема нічого. Галайда в-половину видуманий, а смерть віль- шанського титаря — правдина, бо ще є люди, которі його знали. Гонта і Залізняк, отамани того кровавого діла, може виведені в мене не так, як вони були, — за се не ручаюсь. Дід мій, нехай здоров буде, коли зачина розказувать що-небудь таке, що не сам бачив, а чув, то спершу скаже: „Коли старі люди брешуть, то й я з ними“.

1768р.

ГАЙДАМАКИ.

В. І. Григоровичу, на пам'ять
22-го квітня 1838 р.⁵

Все йде, все минає—і краю не має...
Куди-ж воно ділось? відкіля взялось?
і дурень, і мудрий нічого не знає.
Живе... умирає... Одно зацвіло,
А друге зав'яло, на-віки зав'яло...
І листя пожовкле вітри рознесли.
А сонечко встане, як перше вставало;
І зорі червоні, як перше плили,
Попливуть і потім; і ти, білолиций,
По синьому небу вийдеш погулять,
Вийдеш подивиться в жолобок⁶ криницю
І в море безкрає, і будеш сіять,
Як над Вавилоном, над його садами⁷,
І над тим, що буде з нашими синами⁸.
Ти вічний без краю!.. Люблю розмовлять
Як з братом, з сестрою, розмовлять з тобою,
Співать тобі думу, що ти-ж нашептав.
Порай мені ще раз: де дітись з журбою,
Я не одинокий, я не сирота:

Єсть у мене діти⁸, та де їх подіти?
Заховать з собою? Гріх: душа жива!
А може їй легше буде на тім світі,
Як хто прочитає ті сльози-слова,
Що так вона щиро колись виливала,
Що так вона нишком над ними ридала.
Ні, не заховаю, бо душа жива!
Як небо блакитне, нема йому краю,—
Так душі почину і краю немає.
А де вона буде? Химерні слова!
Згадай-же хто-небудь її на сім світі,—
Безславному тяжко сей світ покидать.
Згадайте, дівчата, вам треба згадать!
Вона вас любила, рожевії квіти,
І про вашу долю любила співать.
Поки сонце встане,—спочивайте діти!
А я поміркую, ватажка де взять⁹.

Сини мої, гайдамаки!
Світ широкий, воля,—
Ідіть, сини, погуляйте,
Пошукайте долі!
Сини мої невеликі,
Нерозумні діти!
Хто вас щиро без матери
Привітає в світі?
Сини мої! Орли мої!
Летіть в Україну!
Хоч і лихо зострінеться,

Так не на чужині.
Там найдеться душа щира,
Не дасть погибати¹⁰;
А тут... а тут... тяжко, діти!
Коли пустять в хату,
То, зострівши, насміються.
Такі, бачте, люди:
Все письменні, дрюковані,
Сонце навіть гудять:
„Не відтіля, каже, сходить,
Та не так і світить;
Отак, каже, було-б треба“...
Що маєш робити?
Треба слухать, може й справді
Не так сонце сходить,
Як письменні начитали.
Розумні та й годі!
А що-ж на вас вони скажуть?
Знаю вашу славу!
Поглузують, покепкують,
Та й кинуть під лаву¹¹.
„Нехай, скажуть, спочивають,
Поки батько встане
Та розкаже по-нашому
Про свої гетьмани¹²;
А то дурень розказує
Мертвими словами¹³,
Та якогось-то Ярему
Веде перед нами

У постолах¹⁴. Дурень! Дурень!
Били, а не вчили:
Од козацтва, од гетьманства
Високі могили—
Більш нічого не осталося,
Та й ті розривають;
А він хоче, щоб слухали,
Як старці співають!
Дарма праця, пане-брате:
Коли хочеш грошей
Та ще й слави, того дива,
Співай про „Матрьошу“,
Про „Парашу, радість нашу“,
Султан, паркет, шпори—¹⁵,
От де слава! А то співа:
„Грає синє море“,
А сам плаче; за тобою
І твоя громада
У сіряках...» Правда, мудрі¹⁶!
Спасибі за раду!
Теплий кожух, тільки шкода,
Не на мене шитий,
А розумне ваше слово
Брехнею підбите.
Вибачайте!.. Кричть собі!
Я слухать не буду,
Та й до себе не покличу:
Ви розумні люди,
А я дурень; один собі

У моїй хатині
Заспіваю, заридаю,
Як мала дитина.
Заспіваю — море грає¹⁷,
Вітер повіває,
Степ чорніє, і могила
З вітром розмовляє.
Заспіваю—розвернулась
Висока могила;
Аж до моря запорожці
Степ широкий вкрили;
Отамани на вороних
Перед бунчуками¹⁸
Вигравають... а пороги
Між очеретами
Ревуть, стогнуть, розсердились,
Щось страшно співають!
Послухаю, пожурюся,
У старих¹⁹ питаю:
Чого, батьки, сумуєте?
„Не весело, сину!
Дніпро на нас розсердився,
Плаче Україна...“
І я плачу. А тимчасом
Пишними рядами
Виступають отамани
Сотники з панами²⁰,
І гетьмани всі в золоті.
У мою хатину

Прийшли, сіли коло мене,
І про Україну
Розмовляють, розказують,
Як Січ будували;
Як козаки на байдаках²¹
Пороги минали;
Як гуляли по синьому²²,
Грілися в Скутарі²³,
Та як, люльки закуривши
В Польщі на пожарі,
В Україну верталися;
Як бенькетували:
„Грай, кобзарю! Лий, шинкарю!“ —
Козаки гукали.
Шинкар знає, наливає
І не схаменеться;
Кобзар вшкварив, а козаки —
Аж Хортиця²⁴ гнеться
Метелиці та гопака
Гуртом оддирають;
Кухоль ходить, переходить,
Так і висихає.
„Гуляй, пане, без жупана!
Гуляй, вітре, полем!
Грай, кобзарю, лий, шинкарю,
Поки встане доля!“
Взявшись в боки, навприсядки
Парубки з дідами:
„Отак, діти, добре, діти!

Будете панами!⁴
Отамани на бенькеті,
Неначе на раді,
Похожають, розмовляють...
Вельможна громада
Не втерпіла, ударила
Старими ногами;
І я дивлюсь, поглядаю,
Сміюся сльозами,—

Дивлюся, сміюся, дрібні утираю.
Я не саодикий, є з ким в світі жить!
У моїй хатині, як в степу безкраїм,
Козацтво гуляє, байрак гомонить!
У моїй хатині синє море грає
Могила сумує, тополя шумить,
Тихесенько „Гриця“ дівчина співає —
Я не саодикий, є з ким вік дожить!

От де моє добро, гроші,
От де моя слава!
А за раду — спасибі вам,
За раду лукаву!
Буде з мене, поки живу,
І мертвого слова²⁵,
Щоб виливать журбу, сльози.
Бувайте здорові!
Піду синів випровожать
В далеку дорогу.
Нехай ідуть; може, найдуть
Козака старого,

Що привіта моїх діток
Старими сльозами.
Буде з мене. Скажу ще раз:
Пан я над пангами!

Отак, сидя в кінці стола,
Міркую, гадаю:
Кого просить? Хто поведе²⁶?
На дворі світає,
Погас місяць, горить сонце.
Гайдамаки встали,
Помолились, одяглися,
Кругом мене стали.
Сумно, сумно, як сироти,
Мовчки похилились:
„Благослови, кажуть, батьку,
Поки маєм силу,
Благослови шукать долю
На широкім світі“.
„Постривайте!.. Світ — не хата
А ви малі діти,
Нерозумні. Хто ватажком
Піде перед вами?
Хто проведе? Лихо, діти,
Лихо мені з вами!
Викохав вас, вигодував,
Виросли чималі,
Йдете в люди, а там тепер
Все письменне стало.

Вибачайте, що не вивчив,
Бо й мене, хоч били,
Добре били, а багато
Де-чому навчили!
Тма, мна знаю, а оксію²⁷
Не втну таки й досі.
Що-ж вам скажуть? Ходім, сини,
Ходімо попросим!
Єсть у мене щирий батько
(Рідного немає)—
Дасть він мені раду з вами,
Бо сам, здоров, знає,
Як то тяжко блукать в світі
Сироті без роду;
А до того — душа щира,
Козацького роду,
Не одцуравсь того слова,
Що мати співала,
Як малого повивала,
З малим розмовляла;
Не одцуравсь того слова,
Що про Україну
Сліпий старець сумуючи
Співає під тином.
Любить її, думу правди,
Козацькую славу,
Любить її! Ходім, сини,
На раду ласкаву!
Якби не він спіткав мене

При лихій годині,
Давно-б досі заховали
В снігу на чужині,—
Заховали-б та й сказали:
„Так, якесь ледащо!“
Тяжко-важко нудить світом,
Не знаючи, за що.
Минулося, щоб не снилось!..
Ходімо, хлоп'ята!
Коли мені на чужині
Не дав погібати,
То й вас прийме, привітає,
Як свою дитину.
А од його, помолившись,
Гайда в Україну.“

Добридень-же, тату, в хату!
На твоїм порогу
Благослови моїх діток
В далеку дорогу!

1841. 7 IV
С.-Петербург.

I.

ІНТРОДУКЦІЯ ²⁸.

Була колись шляхетчина ²⁹,
 Вельможная пані,—
 Мірялася з москалями,
 З ордою, з султаном,
 З німотою. Було колись...
 Та що не минає?
 Було, шляхта, знай, чваниться,
 День і ніч гуляє
 Та королем коверзує...
 Не кажу Степаном,
 Або Яном Собієським ³⁰:
 Ті два незвичайні,—
 А іншими... Небораки
 Мовчки панували.
 Сейми, сеймики ревіли,—
 Сусіди мовчали,
 Дивилися, як королі
 Із Польщі втікають ³¹,
 Та слухали, як шляхетство
 Навісне гукає:

„Nie pozwalam! Nie pozwalam ³²!“

Шляхта репетує,
 А магнати палять хати,
 Шабельки гартують;
 Довго таке творилося,
 Поки не в Варшаві
 Запанував над ляхами
 Понятовський жвавий ³³.

Запанував, та й думав шляхту
 Приборкать трошки...— не зумів!
 Добра хотів, як дітям мати,
 А, може, й ще чого хотів.
 Єдине слово „nie pozwalam“
 У шляхти думав одібрати,
 А потім... Польща запалала,
 Панки казалися... Кричать:
 „Гонору слово ³⁴, дарма праця!
 Поганець, наймит москаля ³⁵!“
 На і'валт Пулавського і Паца
 Встає шляхетська земля,
 І—разом сто конфедерацій ³⁶.

Розбрелись конфедерати
 По Польщі, Волині,
 По Литві, по Молдаванах
 І по Україні ³⁷; •
 Розбрелися, та й забули
 Волю рятувати,
 Полигалися з жидами,
 Та й ну руйнувати.

Руйнували, мордували,
Церквами топили..
А тимчасом гайдамаки
Ножі освятили.

II

Г А Л А Й Д А.

„Яремо! герш-ту ³⁸, хамів сину?
Піди кобилу приведи!
Подай патинки господині
Та принеси мені води!
Вимети хату! внеси дрова!
Посип индикам! гусям дай!
Піди до льоху, до корови,
Та швидче, хаме!... Постривай!
Упоравшись, біжи в Вільшану ³⁹:
Імості ⁴⁰ треба. Не барись!“ —
Пішов Ярема, похилився.

Отак уранці жид поганий
Над козаком коверзував.
Ярема гнувся, бо не знав,
Не знав, сіромаха, що вирости крила,
Що неба достане, коли полетить,
Не знав, нагинався...

О, боже мій милий!

Тяжко жить на світі, а хочеться жить:
Хочеться дивитись, як сонечко сяє,
Хочеться послухать, як море заграє,
Як пташка щебече, байрак гомонить,
Або чорнобрива в гаю заспіває...
О, боже мій милий, як весело жить!
Сирота Ярема, сирота убогий:
Ні сестри, ні брата, нікого нема!
Попихач жидівський, виріс у порогу,
А не клене долі, людей не займа.
Та й за-що їх лаять? Хіба вони знають,
Кого треба гладить, кого катувать?
Нехай бенькетують!.. У їх доля дбає,
А сироті треба самому придбать.
Трапляється, часом тихенько заплаче,
Та й то не од того, що серце болить:
Що-небудь згадає, або що побачить...
Та й знову за працю: отак треба жить!
Нащо батько, мати, високі палати,
Коли нема серця з серцем розмовлять?
Сирота Ярема—сирота багатий,
Бо є з ким заплакати, є з ким заспівати,
Єсть карії очі—як зіроньки сяють,
Білі рученята—мліють-обнімають;
Єсть серце єдине, срденько дівоче,
Що плаче, сміється, і мре, й оживає,
Святим духом серед ночі
Понад ним витає.
Отакий-то мій Ярема,

Сирота багатий.
Таким і я колись-то був...
Минуло, дівчата!
Минулося, розійшлося,
І сліду не стало,
Серце мліє, як згадаю...
Чому не осталося?
Чому не осталося? Чому не витало?
Легше було-б сльози, журбу виливать
Люди одібрали, бо їм було мало:
„Нащо йому доля? Треба закопати:
Він і так багатий!..“
Багатий на лати
Та на дрібні сльози—бодай не втирати!
Доле моя, доле! Де тебе шукать?
Вернися до мене, до моєї хати,
Або хоч приснися... не хочеться спати!

Вибачайте, люди добрі!
Може, не до ладу,
Та прокляте лихо, злидні
Кому не завадить?
Може ще раз зострінемось,
Поки шкандибаю
За Яремою по світу,
А може... й не знаю.
Лихо, люди,—всюди лихо,
Ніде пригорнуться:
„Куди, каже, хилить доля,

Туди й треба гнуться“,—
Гнуться мовчки, усміхаться,
Щоб люди не знали,
Що на серці заховано,
Щоб не привітали.
Бо їх ласка — нехай сниться
Тому, в кого доля,
А сироті щоб не снилась,
Не снилась ніколи!
Тяжко, нудно розказувать,
А мовчать не вмю.
Виливайся-ж, слово-сльози:
Сонечко не гріє,
Не висушить. Поділюся
Моїми сльозами...
Та не з братом, не з сестрою,—
З німими стінами
На чужині... А поки що —
До корчми вернуса:
Що там робиться?

Жидюга

Дріжить, ізігнувшись
Над каганцем, лічить гроші
Коло ліжка, клятий.
А на ліжку... ох, аж душно!
Білі рученята
Розкидала, розкрилася,
Як квіточка в гаю
Червоніє; а пазуха ..

Пазухи немає,
Розірвана... Мабуть, душно
На перині спати
Одинокій, молоденькій,—
Ні з ким розмовляти,—
Одна шепче... Несказанно
Гарна нехрищена!
Ото дочка, а то батько,
Чортова кешеня.
Стара Хайка лежить долі,
В перинах поганих.
Де-ж Ярема? Взявши торбу,
Потяг у Вільшану.

III

К О Н Ф Е Д Е Р А Т И.

„Одчиняй, проклятий жиде!
Бо будеш битий! Одчиняй!
Ламайте двері, поки вийде
Старий паскуда!“

„Постривай!
Стривайте, зараз!“

„Нагаями
Свиняче ухо! Жартувать,
Чи що ти хочеш?“

„Я? З панами?
Крий, боже! Зараз, дайте встать,
Ясновельможні (нишком — свині!).“

„Пане полковнику, ламай!“
Упали двері... а нагай
Малює вздовж жидівську спину.
„Здоров, свине! Здоров, жиде!
Здоров, чортів сину!“
Та нагаєм, та нагаєм.
А жид зогнув спину:
„Не жартуйте, мості-пане!⁴¹“

„Добри-вечір в хату!
Ще раз шельму! ще раз!.. годі!
Вибачай, проклятий!
Добри-вечір! А де дочка?“
„Умерла, панове!“
„Лжеш, іудо! Нагаями!“
Посипались знову...
„Ой, паночки-голубочки,
Єй-богу, немає!“
„Брешеш, шельмо!“

„Коли брешу,
Нехай бог карає!“
„Не бог, а ми. Признавайся!“
„Нащо-б мав ховати,
Якби жива? Нехай, боже,
Щоб я був проклятий!..“
„Ха, ха, ха, ха! Чорт, панове,
Літанню⁴² співає.
Перехристись!“

„Як-же воно?
Далєбі, не знаю“.
„Отак, дивись!..“
Лях христиться,
А за ним іуда.
„Браво! браво! охристили!
Ну, за таке чудо
Могоричу, мості-пане!
Чуєш, охрищений?
Могоричу!“

„Зараз, зараз!“

Ревуть, мов скажені,
Ревуть ляхи, а поставець ⁴³
По столу гуляє.

„Єще Польша не згинела ⁴⁴!“

Хто куди гукає.

„Давай, жиде!“

Охрищений

Із льоху та в хату,
Знай, шмигляє ⁴⁵, наливає;
А конфедерати,
Знай, гукають: „Жиде! Меду!“
Жид не схаменеться.

„Де цимбали? грай, псявіро!“

Аж корчма трясеться —

Краков'яка оддирають,

Вальса та мазура ⁴⁶.

А жид гляне та нищечком:

„Шляхетська натура!“

„Добре, годі! Тепер співай!“

„Не вмю, ей-богу!“

„Не божись, собача шкуро!“

„Яку-ж вам? „Не богу?“

„Була собі Гандзя,
Каліка небога,
Божилася, молилася,
Що боліли ноги:
На панщину не ходила,

А за парубками
Тихесенько, гарнесенько
Поміж бур'янами“.

„Годі! годі! це погана:

Схизмати ⁴⁷ співають“.

„Якої-ж вам? Хіба оцю?”

Стривайте! згадаю“...

„Перед паном Хведором
Ходить жид ходором,
І задком,
І передком
Перед паном Хведіркою.“

„Добре, годі! Тепер плати!“

„Жартуєте, пане!

Защо платить?“

„Що слухали,

Не кривись, поганий!

Не жартуєм. Давай гроші!“

„Де мені їх взяти?”

Ні шеляга; я панською

Ласкою багатий“.

„Лжеш, собако! Признавайся!

А ну-те, панове,

Батогами!“

Засвистіли.

Христять Лейбу знову

Періщили, періщили,
Аж пір'я летіло...
„Єй же богу, ні шеляга!
Їжте моє тіло!
Ні шеляга! гвалт! рятуйте!“
„Ось ми порятуєм!“
„Постривайте! Я щось скажу...“
„Почуєм, почуєм,
Та не бреші! Бо, хоч здохни,
Брехня не допоможе.“
„Ні... в Вільшаній...“
„Твої гроші?“
„Мої?.. Ховай, боже!
Ні, я кажу, що в Вільшаній...
Вільшанські схизмати“...
„По три сім'ї, по чотири
Живуть в одній хаті?
Ми це знаєм, бо ми сами
Їх так очухрали...“
„Та ні, не те... вибачайте, —
Щоб лиха не знали,
Щоб вам гроші приснилися!..
Бачте, у Вільшаній...
У костьолі... у титаря...
А дочка Оксана!
Ховай, боже! Як панночка!
Що-то за хороше!
А червінців! Хоч не його,
Так що? Аби гроші!“

„Аби гроші, однаково!
Правду Лейба каже;
А щоб певна була правда,
Нехай шлях покаже.
Одягайся!“

Поїхали
Ляхи у Вільшану.
Один тільки під лавою
Конфедерат п'яний
Нездужа встать, а курника ⁴⁸,
П'яний і веселий:
Му żyjemy, му żyjemy,
Polska nie zginęła ⁴⁹.”

IV
Т И Т А Р ⁶⁰.

„У гаю, гаю
Вітру немає;
Місяць високо,
Зіроньки сяють.
Вийди, серденько
Я виглядаю —
Хоч на годину,
Моя рибчино!
Виглянь голубко,
Та поворкуєм,
Та посумуєм:
Бо я далеко
Сю ніч мандрую.
Виглянь-же, пташко,
Мое серденько,
Поки близенько,
Та поворкуєм...
Ох, тяжко, важко!“

Отак, ходя попід гаєм,
Ярема співає.

Виглядає, а Оксани
Немає, немає.
Зорі сяють, серед неба
Горить білолиций;
Верба слуха соловейка,
Дивиться в криницю;
На калині, над водою,
Так і виливає,
Неначе зна, що дівчину
Козак виглядає.

А Ярема по долині
Ледве ледве ходить,
Не дивиться, не слухає...
„На що мені врода,
Коли нема долі, нема талану!
Літа молодії марно пропадуть.
Один я на світі без роду і доля, —
Стеблина-билина на чужому полі;
Стеблину-билину вітри рознесуть, —
Так і мене люди не знають, де діти.
За що-ж-одцурались? Що я сирота?
Одно було серце, одно на всім світі,
Одна душа щира, та бачу, що й та,
Що й та одцуралась!“

І хлинули сльози.
Поплакав сердега, утер рукавом.
„Оставайсь здорова! В далекій дорозі
Найду або долю, або за Дніпром

Ляжу головою. А ти не заплачеш,
А ти не побачиш, як ворон клює
Ті карії очі, ті очі козачі,
Що ти цілувала, серденько моє!
Забудь мої сльози, забудь сиротину,
Забудь, що клялася,— другого шукай!
Я тобі не пара; я в сірій свитині,
А ти — титарівна... кращого вітай!
Вітай, кого знаєш... така моя доля!
Забудь мене, пташко, забудь, не журись!
А коли почувеш, що на чужім полі
Поляг головою,— нишком помолись,—

Одна, серце, на всім світі

Хоч ти помолися!“

Та й заплакав сіромаха,

На кий похилившись.

Плаче собі тихесенько...

Шелєсть... коли гляне:

Попід гаєм, мов ласочка,

Крадеться Оксана.

Забув... побіг... обнялися...

„Серце!“ — та й зомліли.

Довго, довго тільки — „серце!“

Та й знову німіли.

„Годі, пташко!“

„Ще трошечки,

Ще... ще... сизокрилий!

Вийми душу! Ще раз... ще раз...

Ох, як я втомилась!“

„Одпочинь, моя ти зоре!

Ти з неба злетіла!“

Послав свитку. Як ясочка,
Усміхнулась, сіла.

„Сідай-же й ти коло мене!“

Сів, та й обнялися.

„Серце моє, зоре моя,

Де се ти зоріла?“

„Я сьогодні забарилась:

Батько занедужав, —

Коло його все поралась“...

„А мене й байдуже?“

„Який бо ти, ей-же богу!“

І сльози блиснули.

„Не плач, серце, я жартую“.

„Жарти!“

Усміхнулась.

Прихилилась головою

Та й ніби заснула.

„Бач, Оксано, я жартую,

А ти й справді плачеш!

Ну, не плач-же, глянь на мене:

Завтра не побачиш.

Завтра буду я далеко,

Далеко, Оксано!..

Завтра вночі у Чигрині

Свячений достану⁵¹;

Дасть він мені срібло-злото,

Дасть він мені славу;

Одягну тебе, обую,
Посажу, як паву,
На дзиглику ⁵², як гетьманшу,
Та й дивитись буду...
Поки не вмру — дивитимусь“.

„А може й забудеш?
Розбагатієш, у Київ
Поїдеш з панами,
Найдеш собі шляхтяночку,
Забудеш Оксану!“

„Хіба краща є за тебе?“
„Може й є, не знаю“.

„Гнівиш бога, моє серце:
Кращої немає!

Ні на небі, ні за небом,
Ні за синім морем
Нема кращої за тебе!“

„Що се ти говориш?
Схаменися!“

„Правду, рибко!“

Та й знову, та й знову.
Довго вони, як бачите,
Між мови-розмови
Цілувались, обнімались
З усієї сили;
То плакали, то божились,
То ще раз божились.
Їй Ярема розказував,
Як жить вони будуть

Укупочці, як золото
І долю добуде,
Як виріжуть гайдамаки
Ляхів в Україні,
Як він буде панувати,
Коли не загине.
Аж обридло, слухаючи,
Далєбі, дівчата!
„Ото який! Мов і справді
Обридло!“

А мати,

Або батько як побачать,
Що ви, мої любі,
Таке диво читаєте,—
Гріха на всю губу!
Тоді, тоді,— та цур йому!
А дуже цікаве!
А надто вам розказать-би
Як козак чорнявий
Під вербою над водою
Обнявшись сумує;
А Оксана, як голубка,
Воркує, цілує;
То заплаче, то зомліє,
Головоньку схилить:
„Серце моє, доле моя!
Соколе мій милий!
Мій!..“ Аж верби нагинались
Слухать тую мову.

Ото мова! Не розкажу,
Мої чорноброві,
Не розкажу против ночі,
А то ще присниться;
Нехай собі розійдуться
Так, як і зійшлися —
Тихесенько, гарнесенько,
Щоб ніхто не бачив
Ні дівочі дрібні сльози,
Ні щирі козачі.

Нехай собі... Може ще раз
Вони на сім світі
Зострінуться? Побачимо...

А тимчасом світить
З усіх вікон у титаря
Що то там твориться?
Треба глянуть та розказать...
Бодай не дивиться!

Бодай не дивитись, бодай не казати!
Бо за людей сором, бо серце болять.
Гляньте, подивіться: то конфедерати⁵³,
Люди, що зібрались волю боронити!
Боронять, прокляті!.. Будь проклята мати,
І день, і година, коли понесла,
Коли породила, на світ привела!
Дивіться, що роблять у титаря в хаті
Пекельнії діти!

У печі пала

Огонь і світить на всю хату;
В кутку собакою дріжить
Проклятий жид. Конфедерати
Кричать до титаря: „Хоч жить?
Скажи, де гроші!“

Той мовчить.
Налигачем скрутили руки,
Об землю вдарили: нема,
Нема ні слова.

„Мало муки,
Давайте приску⁵⁴! Де смола?
Кропи його! Отак! Холоне?
Мерщій-же приском посипай.
Що? Скажеш, шельмо?.. І не стогне!
Завзята бестія! Стривай!..“
Насипали в халяви жару...
„У тім'я цвяшок закатай!“
Не витерпів святої кари,
Упав сердега,— пропадай
Душа без сповіди святої!
„Оксано... дочко!“ та й умер.
Ляхи задумалися стоя.
Хоч і запеклі.

„Що-ж тепер?
Панове, ради! Поміркуем.
Тепер з ним нічого робить.
Запалим церкву!“

„Гвалт! Рятуйте!
Хто в бога вірує!“ — кричить

Надворі голос, що є сили.
Ляхи зомліли.— „Хто такий?“
Оксана в двері: „Вбили! Вбили!“
Та й пада крижем⁵⁵. А старший
Махнув рукою на громаду.
Понура шляхта, мов хорти,
За двері вийшла. Сам позаду
Бере зомлілюю...

Де-ж ти,
Яremo? де ти? Подивися!
А він мандруючи співа,
Як Наливайко⁵⁶ з ляхом бився.

Ляхи пропали; нежива
Пропала з ними і Оксана.
Собаки де-де по Вільшаній
Загавкають та й замовчать.
Біліє місяць, люди сплять.
І титар спить... Не рано встане:
Навіки, праведний, заснув.
Горіло світло, погасало,
Погасло... Мертвий мов здрігнув,
І сумно, сумно в хаті стало⁵⁷.

У

СВЯТО В ЧИГИРИНІ.

Гетьмани, гетьмани! Якби то ви встали,
Встали, подивились на той Чигирин⁵⁸,
Що ви будували, де ви панували!
Заплакали-б тяжко, бо ви-б не пізнали
Козацької слави убогих руїн.

Базари — де військо, як море, червоне,
Перед бунчуками, бувало, горить,
А ясновельможний⁵⁹, на воронім коні,
Блисне булавою — море закипить...

Закипить, і розлилося
Степами, ярами,
Лихо мліє перед ними...
А за козаками...
Та що й казать? Минулося!
А те, що минуло,
Не згадуйте, пани брати,
Бо щоб не почувли...
Та й що з того, що згадаеш?
Згадаеш — заплачеш.

Ну, хоч глянем на Чигирин,
Колись-то козачий.
Із-за лісу, з-за туману,
Місяць випливає;
Червоніє круглолиций,
Горить, а не сяє!
Неначе зна, що не треба
Людам його світу,
Що пожари Україну
Нагріють, освітять.
І смерклося, а в Чигрині,
Як у домовині,
Сумно, сумно. (Отак було
По всій Україні
Проти ночі Маковія,
Як ножі святили)⁶⁰,
Людей не чуть; через базар
Кажан костокрилий
Перелетить; на вигоні
Сова завиває.
А де-ж люди? Над Тясмином⁶¹,
У темному гаю,
Зібралися; старий, малий,
Убогий, багатий
Поедналися,— дожидають
Великого свята.

У темному гаю, в зеленій діброві,
На припоні коні отаву скубують;

Осідлані коні, вороні готові.
Куди-то поїдуть? Кого повезуть?
Он кого, дивіться! Лягли по долині,
Неначе побиті, ні слова не чуть.
Ото гайдамаки... На гвалт України
Орли налетіли: вони рознесуть
Ляхам, жидам кару;
За кров і пожари
Пеклом гайдамаки ляхам оддадуть.

Попід дібровою стоять
Вози залізної тарані:
То щедрої гостинець пані—⁶²,
Уміла що кому давать,
Нівроку їй, нехай царствує,
Нехай не вадить, як не чує!
Поміж возами ніде стать:
Неначе в ирій налетіло
З Смілянщини⁶³, з Чигирина
Просте козацтво, старшина,—
На певне діло налетіли.
Козацьке панство⁶⁴ похожає
В киреях чорних⁶⁵, як один,
Тихенько ходя розмовляє
І поглядає на Чигирин.

Старшина первий.

Старий Головатий⁶⁶ щось дуже коверзує.

Старшина другий.

Мудра голова! Сидить собі в хуторі, ніби не знає нічого, а дивишся скрізь Головатий. „Коли сам, каже, не повершу, то синові передам“.

Старшина третій.

Та й син-же штука! Я вчора зострівся з Залізнякам; таке розказує про його, що цур йому! „Кошовим, каже, буде, та й годі; а може ще і гетьманом⁶⁷, коли теє...“

Старшина другий.

А Гонта на що? А Залізник? До Гонти сама⁶⁸... сама писала: „Коли,“ каже...

Старшина первий.

Цитьте лишень,— здається, дзвонять!

Старшина другий.

Та ні, то люди гомонять

Старшина первий.

Гомонять, поки ляхи почують. Ох, старі голови та розумні! Химерять-химерять, та й зроблять з лемеша швайку! Де можна лантух, там торби не треба. Купили хрину — треба з'їсти; плачте, очі, хоч повилазьте: бачили, що купували, — грошам не пропадуть! А то думають-думають, ні вголос, ні мовчки, а ляхи дога-

даються — от тобі й шпик! Що там за рада? Чом вони не дзвонять? Чим спиниш народ, щоб не гомонів? Не десять душ, а слава богу, вся Смілянщина, коли не вся Україна. Он, чуєте, співають?

Старшина третій.

Справді, співа щось; піду, спиною.

Старшина первий.

Не спиняй! Нехай собі співає, аби не голосно!

Старшина другий.

Ото мабуть Волох!⁶⁹ Не втерпів таки старий дурень; треба та й годі!

Старшина третій.

А мудро співає! Коли не послухаєш, усе иншу. Підкрадьмось, братці, та послухаєм; а тимчасом за-дзвонять.

Старшина первий і другий.

А що-ж? То й ходімо!

Старшина третій.

Добре, ходімо!

(Старшини нишком стали за дубом, а під дубом сидить сліпий кобзар, кругом його запорожці і гайдамаки. Кобзар співає повагою і неголосно);

„Ой волохи, волохи ⁷⁰!
Вас осталося трохи;
І ви, молдавани,
Тепер ви не пани:
Ваші господарі —
Наймита татарам,
Турецьким султанам,
В кайданах, в кайданах!
Годі-ж, не журіться!
Гарно помоліться,
Братайтеся, з нами, —
З нами, козаками;
Згадайте Богдана,
Старого гетьмана ⁷¹!
Будете панами,
Та, як ми, з ножами,
З ножами святими,
Та з батьком Максимом ⁷²
Сю ніч погуляєм,
Ляхів погойдаєм,
Та так погуляєм,
Що аж пекло засміється,
Земля затрясється,
Небо запалає...
Добре погуляєм!“

Запорожець.

Добре погуляєм! Правду старий співа, як не бреше.
А щоб-то з його за кобзар був, якби не волох!

Кобзар.

Та я й не волох,—так тільки: був колись у Волощині, а люди й зовуть Волохом — сам не знаю защо.

Запорожець.

Ну, та дарма: утни ще яку-небудь! А ну лишень про батька Максима ушквар!

Гайдамака.

Та не голосно, щоб не почула старшина.

Запорожець.

А що нам ваша старшина? Почує, так послуха, коли має чим слухати, та й годі! У нас один старший — батько Максим; а він як почує, то ще карбованця дасть. Співай, старче божий, не слухай його!

Гайдамака.

Та воно так, чоловіче; я це й сам знаю, та ось що: не так пани, як підпанки, або — поки сонце зійде, то роса очі виїсть.

Запорожець.

Брехня! Співай, старче божий, яку знаєш, а то й дзвона не діждемо, — поснемо.

Гуртом.

Справді, поснемо; співай яку-небудь!

Кобзар (співає):

„Літа орел, літа сизий
По-під небесами;
Гуля Максим, гуля батько
Степами, лісами.
Ой, літає орел сизий,
А за ним орлята, —
Гуля Максим, гуля батько,
А за ним хлоп'ята.
Запорожці ті хлоп'ята,
Сини його, діти.
Поміркує, загадає,
Чи бити, чи пити,
Чи танцювать, то й ушкварять,
Аж земля трясеться;
Заспіває, — заспівають,
Аж лихо сміється;
Горілку, мед не чаркою —
Повставцем черкає,
А ворога, заплющившись,
Ката, не минає.
Отакий-то наш отаман,
Орел сизокрилий!
І воює, і гарцює
З усієї сили —
Нема в його ні оселі,
Ні саду, ні ставу...
Степ і море — скрізь битий шлях,

Скрізь золото, слава.
Шануйтеся-ж, вражі ляхи,
Скажені собаки:
Йде Залізняк Чорним шляхом⁷³,
За ним гайдамаки.“

Запорожець

Оце то так! Вчистив, нічого сказати: і доладу, і правда. Добре, далєбі добре! Що хоче, то так і втне. Спасибі, спасибі!

Гайдамака.

Я щось не второпав, що він співав про гайдамаків.

Запорожець.

Який бо ти бевзь⁷⁴ і справді! Бачиш, ось що він співав: щоб ляхи погані, скажені собаки, каялись, бо йде Залізняк Чорним! шляхом, з гайдамаками, щоб ляхів, бачиш, різати...

Гайдамака.

І вішати, і мордувати⁷⁵! Добре, єй-богу, добре! Ну, це так. Далєбі, дав-би карбованця, якби був не пропив учора! Шкода! Ну, нехай стара в'язне, більше м'яса буде. Поборгуй, будь ласкав, завтра оддам. Утни ще що-небудь про гайдамаків.

Кобзар.

До грошей я не дуже ласий. Аби була ласка слухати — поки не охрип, співатиму; а охрипну — чарочку-

другу тії ледашиці-живиці, як то кажуть, та й знову.
Слухайте-ж, панове громадо!

„Ночували гайдамаки
В зеленій діброві,
На припоні пасли коні,
Сідлані, готові.
Ночували ляшки-панки
В будинках з жидами.
Напилися, простяглися,
Та й...“

Г р о м а д а.

Цить лишень! Здається, дзвонять. Чуєш?.. ще раз... о

Задзвонили, задзвонили!
Пішла луна гаєм.
Ідіть-же ви та молітесь,
А я доспіваю.

Повалили гайдамаки,
Аж стогне діброва;
Не повезли, а на плечах
Чумацькі волові
Несуть вози. А за ними
Сліпий Волох знову:
„Ночували гайдамаки
В зеленій діброві“...

Шкандибає, курникає,
І гич не до речи⁷⁶.
„Ну лиш иншу, старче божий!“ —
З возами на плечах
Кричать йому гайдамаки.
„Добре, хлопці, нате!
Отак! отак! добре, хлопці!
А ну-те, хлоп'ята,
Ушкваримо!“

Земля гнеться,
А вони з возами
Так і ріжуть. Кобзар грає,
Додає словами:
„Ой гоп таки так!
Кличе Гандзю козак:
Ходи, Гандзю, пожартую!
Ходи, Гандзю, поцілую!
Ходім, Гандзю, до попа
Богу помолиться;
Нема жита ні снопа
Вари варениці!
Оженився, зажурився:
Нічого немає;
У ряднині ростуть діти,
А козак співає:
І по хаті ти-ни-ни,
І по сінях ти-ни-ни,
Вари, жінко, лини!
Ти-ни-ни, ти-ни-ни!“

„Добре! добре! ще раз! ще раз!“
Кричать гайдамаки.

„Ой гоп того дива!
Наварили ляхи пива,
А ми будем шинкувать,
Ляшків-панків частувать;
Ляшків-панків почастиуєм,
З панянками пожартуєм.
Ой, гоп таки-так!
Кличе панну козак;
Панно, пташко моя!
Панно, доле моя!
Не соромся, дай рученьку,
Ходім погуляймо;
Нехай людям лихо сниться,
А ми заспіваймо!
А ми заспіваймо,
А ми посідаймо,
Панно, пташко моя!
Панно, доле моя!“

„Ще раз, ще раз!“

„Якби таки або так, або сяк,
Якби таки запорозький козак!
Якби таки молодий, молодий,
Хоч по хаті-б поводив, поводив
Страх мені не хочеться
З старим дідом морочиться!
Якби таки...“

„Цу-цу, скажені, схаменіться!
Бач, розходилися! А ти,
Стара собако, де-б молитесь,
Верзеш тут погань! От чорти!“—
Кричить отаман. Опинились,—
Аж церков бачать⁷⁷. Дяк співа,
Попи з кадилами, з кропилом;
Громада—ніби нежива,
А ні телень... По-між возами
Попи з кропилами пішли;
За ними корогви несли,
Як на великдень над пасками.
„Моліться, братія, моліться⁷⁸!“
Так благочинний начина:
„Кругом святого Чигрина
Сторожа стане з того світу,
Не дасть святого розпинать.
А ви Україну ховайте:
Не дайте матері, не дайте
В руках у ката пропадать⁷⁹!
Од Конашевича⁸⁰ і досі
Пожар не гасне, люди мруть,
Конають в тюрмах, голі, босі...
Діти нехрищені ростуть,
Козацькі діти; а дівчата,
Землі козацької краса,
У ляха в'яне, як перш мати,
І непокрита коса
Стидом січеться... Карі очі

В неволі гаснуть; розкувать
Козак сестру свою не хоче,
Сам не соромиться конать
В ярмі у ляха... Горе, горе!
Моліться, діти! Страшний суд
Ляхи в Україну несуть—
І заривають чорні гори.
Згадайте праведних гетьманів:
Де їх могили? Де лежить
Останок славного Богдана?
Де Остриянина стоїть
Хоч-би убогая могила?
Де Наливайкова? Нема!
Живого й мертвого спалили ⁸¹.
Де той Богун, де та зима?
Ігул що-зиму замерзає—
Богун не встане загатить
Шляхетським трупом ⁸². Лях гуляє!
Нема Богдана—червонить
І Жовті Води й Рось зелену.
Сумує Корсунь староденний,
Нема журбу з ким поділить.
І Альта плаче: „Тяжко жити!
Я сохну, сохну... Де Тарас ⁸³?
Нема, не чуть... не в батька діти!“
Не плачте, братія: за нас
І душі праведних, і сила
Архистратига Михаїла.
Не за горами кари час.

Моліться, братія!“

Молились,
Молились щиро козаки,—
Як діти, щиро; не журились,
Гадали теє ... а зробилося —
Над козаками хусточки ⁸⁴

Одно добро, одна слава—
Біліє хустина,
Та й ту знімуть...

А диякон:
„Нехай ворог гине!
Беріть ножі! Освятили!“
Ударили в дзвони;
Реве гаєм: „Освятили!“
Аж серце холоне.
Освятили, освятили!
Гине шляхта, гине!
Розібрали, заблищали
По всій Україні ⁸⁵.

VI

ТРЕТІ ПІВНІ ⁸⁶.

Ще день Україну катували
 Ляхи скажені; ще один,
 Один останній сумували
 І Україна і Чигрин.
 І той минув, день Маковія,
 Велике свято в Україні.
 Минув,—і лях, і жидовин
 Горілки, крові упивались,
 Кляли схизмата, розпинали,
 Кляли, що нічого вже взять.
 А гайдамаки мовчки ждали,
 Поки поганці ляжуть спать.
 Лягли, і в голови не клали,
 Що вже їм завтра не вставать.
 Ляхи заснули, а іуди
 Ще лічать гроші уночі,
 Без світла лічать бариші,
 Щоб не побачили, бач, люди,
 І ті на золото лягли,
 І сном нечистим задрімали.

Дрімають... на-віки бодай задрімали!
 А тим часом місяць пливе оглядять
 І небо, і зорі, і землю, і море,
 Та глянуть на люди, що вони моторять ⁸⁷,
 Щоб богові вранці про те розказать.
 Світить білолиций на вся Україну,
 Світить... а чи бачить мою сиротину,
 Оксану з Вільшани, мою сироту?
 Де її мордують, де вона воркує?
 Чи знає Ярема? Чи знає, чи чує?
 Побачимо потім, а тепер не ту,
 Не ту заспіваю, иншої заграю;
 Лихо—не дівчата—буде танцювать;
 Недолю співаю козацького краю;
 Слушайте-ж, щоб дітям потім розказать,
 Щоб і діти знали, внукам розказали,
 Як козаки шляхту тяжко покарали
 За те, що не вміла в добрі панувать.

Гомоніла Україна,
 Довго гомоніла,—
 Довго-довго кров степами
 Текла, червоніла;
 Текла, текла, тай висохла.
 Степи зеленіють;
 Діди лежать, а над ними
 Могили синіють.
 Та що з того, що високі?
 Ніхто їх не знає,

Ніхто щиро не заплаче,
Ніхто не згадає.
Тільки вітер тихесенько
Повіє над ними,
Тільки роси ранесенько
Сльозами дрібними
Їх умиють. Зійде сонце,
Осушить, пригріє;
А унуки? Їм байдуже,—
Жито собі сіють!
Багато їх, а хто скаже,
Де Гонти могила?
Мученика праведного
Де похоронили?
Де Залізник, душа щира,
Де одпочиває?
Тяжко—важко! Кат панує⁸⁸,
А їх не згадають.

Гомоніла Україна,
Довго гомоніла,
Довго-довго кров степами
Текла, червоніла.
І день і ніч гвалт, гармати;
Земля стогне, гнеться;
Сумно, страшно, а згадаєш—
Серце усміхнеться.

Місяцю мій ясний! З високого неба
Сховайся за гору, бо світу не треба;

Страшно тобі буде; хоч ти й бачив Рось,
І Альту, і Сену⁸⁹: і там розлилось,
Не знать за-що, крови широкее море.
А тепер що буде? Сховайся-ж за гору,
Сховайся, мій друже, щоб не довелось
На старість заплакати!..

Сумно, сумно серед неба
Сяє білолиций.
По-над Дніпром козак іде,
Може, з вечірниці.
Іде смутний, невеселий,
Ледве несуть ноги.
Може, дівчина не любить
За те, що убогий?
І дівчина його любить,
Хоч лата на латі.
Чорнобривий, а не згине,
То буде й багатий.
Чого-ж смутний, невеселий
Іде чуть не плаче?
Якусь тяжку недоленьку
Віщує козаче,
Чує серце, та не скаже,
Яке лихо буде.
Мине лихо... Кругом його—
Мов вимерли люди.
Ані півня, ні собаки,
Тільки із-за гаю

Десь далеко сіроманці—
Вовки завивають.
Байдуже! Іде Ярема,
Та не до Оксани,
Не в Вільшану на досвітки,—
До ляхів поганих
У Черкаси ⁹⁰. А там третій
Півень заспіває.
А там... а там... Йде Ярема,
На Дніпр поглядає.

„Ой Дніпре мій, Дніпре, широкий та дужий!
Багато ти, батьку, у море носив
Козацької крові,—ще понесеш, друже!
Червонив ти синє ⁹¹, та не напоїв,—
А сю ніч уп'єшся; пекельнеє свято
По всій Україні сю ніч зареве;
Потече багато, багато, багато
Шляхетської крові. Козак оживе,
Оживуть гетьмани в золотім жупані,
Прокинеться доля; козак заспіва:
„Ні жида, ні ляха!“ А в степах України—
О, боже мій милий—блисне булава ⁹²!“

Так думав, ідучи в латаній свитині,
Сердега Ярема з свяченим в руках.
А Дніпр мов підслухав: широкий та синій
Підняв гори-хвилі; а в очеретах—
Реве, стогне, завиває,
Лози нагинає;

Грім гогоче, а блискавка
Хмару роздирає.
Іде собі наш Ярема,
Нічого не бачить;
Одна думка усміхнеться,
А друга заплаче.
„Там Оксана, там весело
І в сірій свитині;
А тут... а тут... що ще буде?
Може, ще загину!»
А тим часом із байраку
Півень „кукуріку!“
„А, Черкаси!... Боже милий,
Не вкороти віку!“

VII

ЧЕРВОНІЙ БЕНЬКЕТ.

Задзвонили в усі дзвони
 По всій Україні;
 Закричали гайдамаки:
 „Гине шляхта, гине!
 Гине шляхта! Погуляєм
 Та хмару нагрієм!“
 Зайнялася Смілянщина,
 Хмара червоніє,
 А найперша Медведівка
 Небо нагріває.
 Горить Сміла, Смілянщина
 Кров'ю підпливає,
 Горить Корсунь, горить Канів,
 Чигирин, Черкаси ⁹³;
 Чорним шляхом ⁹⁴ запалало,
 І кров полилася
 Аж у Волинь. По Поліссі
 Гонта бенькетує ⁹⁵,
 А Залізник в Смілянщині
 Домаху гартує ⁹⁶—

У Черкасах, де й Ярема
 Пробує свячений.
 „Отак, отак! Добре, діти,
 Мордуйте скажених!
 Добре, хлопці!“—на базарі
 Залізник гукає.
 Кругом пекло; гайдамаки
 По пеклу гуляють.
 А Ярема—страшно глянуть—
 По три, по чотири
 Так і кладе.—„Добре, сину!
 Матері їх хиря ⁹⁷!
 Мордуй, мордуй! В раю будеш,
 Або есаулом
 Гуляй, сину! Нуте, діти!“
 І діти майнули
 По горищах, по коморах,
 По льохах, усюди;
 Всіх уклали, все забрали.
 „Тепер, хлопці, буде!
 Утомилась, одпочиньте!“
 Улиці, базари
 Крились трупом, плили кров'ю.
 „Мало клятим кари!
 Ще раз треба перемучить,
 Щоб не повставали
 Нехрищені клятї душі!“
 На базар збирались
 Гайдамаки. Йде Ярема,

Залізник гукає:

„Чуєш, хлопче? Ходи сюди!

Не бійсь, не злякаю.“

„Не боюся“! Знявши шапку,
Став, мов перед паном.

„Відкіля ти? Хто ти такий?“

„Я, пане, з Вільшани.“

„З Вільшаної, де титаря

пси замордували?“

„Де? Якого?“

— „У Вільшаній...“

І кажуть, що вкрали

Дочку його, коли знаєш.“

„Дочку... у Вільшаній?“

„У титаря, коли знавав“...“

„Оксано, Оксано!“

Ледве вимовив Ярема,

Та й упав додолу.

„Еге! ось що... Шкода хлопця!

Провітри, Миколо!“

Провітрився.— „Батьку! брате!

Чом я не сторукий?

Дайте ножа, дайте силу,

Муки ляхам, муки!

Муки страшної, щоб пекло

Тряслося та мліло!“

„Добре, сину, ножі будуть

На святеє діло.

Ходім з нами у Лисянку ⁹⁸

Ножі гартувати!“

„Ходім, ходім, отамане!

Батьку ти мій, брате

Мій єдиний! На край світа

Полечу, достану,

З пекла вирву, отамане...

На край світа, пане...“

На край світа, та не найду,

Не найду Оксани!“

„Може й найдеш. А як тебе

Зовуть?—я не знаю.“

„Яремою“.

„А прізвище?“

„Прізвища немає!“

„Хіба байстрюк? Без прізвища...“

Запиши, Миколо.

У реєстер ⁹⁹! Нехай буде...

Нехай буде Голий!

Так і пиши!“

„Ні, погано!“

„Ну, хіба Бідою?“

„І це не так.“

„Стривай лишень:

Пиши Галайдою ¹⁰⁰!“

Записали.

„Ну, Галайдо,

Поїдем гуляти!

Найдеш долю... А не найдеш...

Рушайте, хлоп'ята!“

І Яремі дали коня
Зайвого з обозу.
Усміхнувся на воронім,
Та й знову у сльози.
Виїхали за царину¹⁰¹ —
Палають Черкаси...

„Чи всі, діти?“

„Усі, батьку!“

„Гайда!“

Простяглася

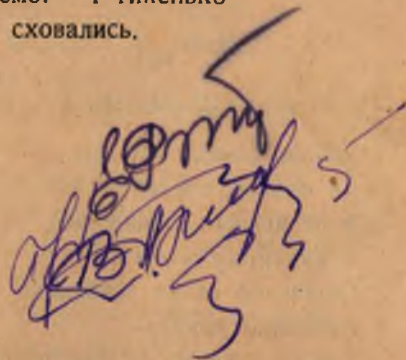
По діброві по-над Дніпром
Козацька ватага.
А за ними кобзар Волох
Переваги-ваги¹⁰²
Шкандибає на конику,
Козакам співає:
„Гайдамаки, гайдамаки!
Залізник гуляє“.

Поїхали... А Черкаси
Палають, палають.
Байдуже! Ніхто й не гляне!
Сміються та лають
Кляту шляхту; хто балака,
Хто кобзаря слуха.
А Залізник попереду
Нашорошив уха,
Їде собі, люльку курить,
Нікому ні слова;

А за ним німий Ярема...
Зелена діброва
І темний гай, і Дніпр дужий,
І високі гори,
Небо, зорі, добро, люди
І лютеє горе...
Все пропало, все! Нічого
Не знає, не бачить,—
Як убитий. Тяжко йому,
Тяжко, а не плаче.
Ні, не плаче: змія люта,
Жадна випиває
Його сльози, давить душу,
Серце роздирає.
„Ой, ви сльози, дрібні сльози!
Ви змиєте горе,
Змийте його!.. Тяжко! нудно!
І синього моря,
І Дніпра, щоб вилить люте,
І Дніпра не стане!
Занапастить хіба душу?
Оксано, Оксано!
Де ти? де ти? Подивися,
Моя ти єдина!
Подивися на Ярему!
Де ти? Може, гине;
Може, тяжко клене долю,
Клене, умирає,
Або в пана у кайданах

У склепу ¹⁰³ конає!
Може, згадує Ярему,
Згадує Вільшану,
Кличе його: „Серце моє,
Обніми Оксану!
Обнімемось, мій соколе!
На-віки зомлієм,
Нехай ляхи знущаються,—
Не почуєм!..“ Віє,
Віє вітер з-за Лиману,
Гне тополю в полі,—
І дівчина похилиться,
Куди гне недоля;
Посумує, пожуриться,
Забуде... і, може...
У жупані—сама пані;
А лях... Боже! Боже!
Карай пеклом мою душу,
Вилий муки море,
Розбий кару надо мною!
Та не таким горем
Карай серце! Розірветься,
Хоч-би було камінь!
Доле моя! серце моє!
Оксано, Оксано!
Де ти ділася, поділась?“
І хлинули сльози,—
Дрібні-дрібні полилися.
Де вони взялися?

А Залізняк гайдакакам
Каже опинитись:
„У ліс, хлопці! Вже світає
І коні пристали:
Попасемо!“—і тихенько
У лісі сховались.

VIII

ГУПАЛІВЩИНА.

Зійшло сонце; Україна—
 Де палала, тліла,
 А де шляхта, запершися,
 У будинках мліла.
 Скрізь по селах шибениці:
 Навішано трупу—
 Тільки старших, а так шляхта—
 Купою на купі.
 На улицах на розпуттях
 Собаки, ворони
 Гризуть шляхту, клюють очі,—
 Ніхто не боронить...
 Та й нікому: осталися
 Діти та собаки,—
 Жінки навіть з рогачами
 Пішли в гайдамаки.
 Отаке-то було лихо
 По всій Україні ¹⁰⁴!
 Гірше пекла... А за віщо,
 За-що люди гинуть?

Того-ж батька, такі-ж діти
 Жити-б та брататься ¹⁰⁵!
 Ні, не вмiли, не хотіли,—
 Треба роз'єднатися!
 Треба крови брата, крови,
 Бо заздро, що в брата
 Є в коморі і на дворі,
 І весело в хаті.
 „Уб'єм брата! Спалим хату!“—
 Сказали, і сталося.
 Все-б, здається! Ні, на кару
 Сироти осталися,—
 В сльозах росли, та й вирости;
 Замучені руки
 Розв'язались—і кров за кров,
 І муки за муки!
 Болить серце, як згадаєш:
 Старих слав'ян діти
 Впились кров'ю. А хто винен?
 Ксьондзи, єзуїти ¹⁰⁰.

Мандрували гайдамаки
 Лісами, ярами,
 А за ними і Галайда
 З дрібними сльозами.
 Вже минули Воронівку,
 Вербівку, в Вільшану
 Приїхали.—„Хіба спитать,
 Спитать про Оксану?

Не питаю, щоб не знали,
За що пропадаю...“
А тим часом гайдамаки
Й Вільшану минають.
Питається у хлопчика:
„Що, титаря вбили?“
„Ба ні, дядьку; батько казав,
Що його спалили
Оті ляхи, що там лежать,
І Оксану вкрали;
А титаря на цвинтарі
Вчора поховали.“
Не дослухав... „Неси, коню!“
І поводи кинув.
„Чом я вчора, поки не знав,
Вчора не загинув!
А сьогодні, коли й умру,
З домовини встану
Ляхів мучить. Серце мре!
Оксано, Оксано!
Де ти?“

Замовк, зажурився,
Поїхав ходюю.
Тяжко-важко сіромасі
Боротись з нудьгою.
Догнав своїх. Боровиків
Вже хутір минають,—
Корчма тліє з стодолюю.

А Лейби немає.
Усміхнувся мій Ярема,
Тяжко усміхнувся:
„Отут, отут позавчора
Перед жидом гнувся,
А сьогодні...“ Та й жаль стало,
Що лихо минуло.
Гайдамаки по-над яром
З шляху повернули;
Наганяють півпарубка:
Хлопець у свитині
Полатаній, у постолах,
На плечах торбина,
„Гей старченя! Стривай лишень!“
„Я не старець, пане!
Я, як бачте, гайдамака.“
„Який-же поганій!
Відкіля ти?“
„З Керелівки ¹⁰⁷.“
„А Будища знаєш?
І озеро коло Будищ ¹⁰⁸?“
„І озеро знаю,—
Отам воно; оцим яром
Втрапите до його.“
„Що, сьогодні ляхів бачив?“
„Ніде ні одного!
А вчора було багато—
Вінки не святити ¹⁰⁹:
Не дали ляхи прокляті.

Зате-ж їх і били!
І я, й батько святим ножем;
А мати не здужа,
А то й вона-б...“
„Добре, хлопче!
Ось на-ж тобі, друже,
Сей дукачик, та не згуби!“
Узяв золотого,
Подивився:— „Спасибі вам!“
„Ну, хлопці, в дорогу!
Та чуєте? Без гомону.
Галайдо, за мною!
В оцім яру є озеро
Й ліс по-під горою,
А в лісі скарб. Як приїдем,
То щоб кругом стали,
Скажи хлопцям! Може льохи
Стерегти осталась
Яка погань.“

Приїхали,
Стали кругом ліса;
Дивляться—нема нікого.
„Ту їх до-сто біса!
Які груші уродили!
Збивайте хлоп'ята!
Швидче, швидче! Отак! отак!“
І конфедерати
Посипалися додолу,—

Груші гнилобокi.
Позбивали, упорались;
Козакам нівроку:
Найшли льохи, скарб забрали,
У ляхів кешені
Потрусили, та й потягли
Карати мерзених ¹¹¹
У Лисянку...

IX

БЕНЬКЕТ У ЛИСЯНЦІ.

Смеркалося. Із Лисянки ¹¹²
 Кругом засвітило:
 Ото Гонта з Залізняком
 Люльки закурили—
 Страшно, страшно закурили!
 І в пеклі не вміють
 Отак курить. Гнилий Тікич
 Кров'ю червоніє
 Шляхетською, жидівською,
 А над ним палають
 І хатина і будинок:
 Мов доля карає
 Вельможного й неможного.
 А серед базару
 Стоїть Гонта з Залізняком,
 Кричать: „Ляхам карі!
 Карі ляхам, щоб каялись!“
 І діти карають.
 Стогнуть, плачуть; один просить,
 Другий проклинає;

Той молиться, сповідає
 Гріхи перед братом,
 Уже вбитим. Не милують,
 Карають завзяті;
 Як смерть люта, не вважають
 На літа, на вроду
 Шляхтяночки й жидівочки—
 Тече кров у воду.
 Ні каліка, ані старий,
 Ні мала дитина
 Не остались,—не вблагали
 Лихої години.
 Всі полягли, всі покотом;
 Ні душі живої
 Шляхетської й жидівської.
 А пожар удвоє
 Розгорівся, розпалався
 До самої хмари.
 А Галайда, знай гукає:
 „Кари ляхам, карі!“
 Мов скажений, мертвих ріже,
 Мертвих віша, палить,
 „Дайте ляха, дайте жида!
 Мало мені, мало!
 Дайте ляха, дайте крові
 Наточить з поганих!
 Крови море.. мало моря!...
 Оксано! Оксано!
 Де ти?“— крикне й сховається

В полум'ї, в пожарі.
А тим часом гайдамаки
Столи вздовж базару
Поставили, несуть страву.
Де що запопали,
Щоб-за світла повечерять.
„Гуляй!“— загукали.
Вечеряють, а кругом їх
Пекло червоніє.
У полум'ї, повішані
На кроквах, чорніють
Панські трупи. Горять крокви
І падають з ними.
„Пийте, діти! Пийте, лийте!
З панами такими,
Може, ще раз зострінемось,
Ще раз погуляєм!“
І поставець одним духом
Залізник черкає.
„За прокляті ваші трупи,
За душі прокляті
Ще раз вип'ю! Пийте діти!
Вип'єм, Гонто, брате!“
„Вип'єм, друже, погуляєм
Укупочці, в парі.
А де-ж Волох? Заспівай лиш..
Нам, старий кобзарю!
Не про дідів,— бо незгірше
Й ми ляхів караєм;

Не про лихо,— бо ми його
Не знали й не знаєм,—
Веселої утни, старче,
Щоб земля ломилась,—
Про вдовицю-молодицю,
Як вона журилась.“

(Кобзар грає й приспівує).

„Од села до села
Танці та музики:
Курку, яйця продала,
Маю черевики!
Од села до села
Буду танцювати:
Ні корови, ні вола,—
Осталася хата.
Я оддам, я продам
Кумові хатину,
Я куплю, я зроблю
Яточку під тином;
Торгувать, шинкувать
Буду чарочками,
Танцювать та гулять
Таки з парубками.
Ох ви, дітки мої,
Мої голуб'ята!
Не журіться, подивіться,
Як танцює мати!
Сама в найми піду,

Діток в школу оддам,
А червоним черевичкам
Таки дам, таки дам!“

„Добре! Добре! Ну, до танців
До танців, кобзарю!“
Сліпий вшкварив. Навприсядки
Пішли по базару.
Земля гнеться... „Ну-мо, Гонто!“
„Ну-м, брате Максиме!
Ушкваримо, мій голубе,
Поки не загинем!“

„Не дивуйтеся дівчата,
Що я обідрався;
Бо мій батько робив гладко,
То й я в його вдався.

„Добре, брате! Єй-же богу!“
„А ну ти, Максиме!“
„Постривай лиш!“

„Отак чини, як я чиню:
Люби дочку аби-чию,
Хоч попову, хоч дякову,
Хоч хорошу мужикову!“

Всі танцюють, а Галайда
Не чує, не бачить;
Сидить собі кінець стола.
Тяжко-важко плаче,
Як дитина. Чого-б, бач-ся?

В червонім жупані,
І золото, і слава є...
Та нема Оксани!
Ні з ким долю поділити,
Ні з ким заспівати!
Один-один сиротою
Мусить пропадати!
А того, того й не знає,
Що його Оксана
По тім боці за Тікичем
В будинку з панами,
З тими самими ляхами,
Що замордували
Її батька. Недолюди!
Тепер заховались
За мурами, та дивитесь,
Як жиди конають,
Брати ваші! А Оксана
В вікно поглядає
На Лисянку засвічену.
„Де-то мій Ярема?“—
Сама думає. Не знає,
Що він коло неї,
У Лисянці, — не в свитині,
В червонім жупані,
Сидить один та думає:
„Де моя Оксана?
Де вона, моя голубка
Приборкана, плаче?“

Тяжко йому!

А із яру

В киреї козачій

Хтось крадеться.

„Хто ти такий“—

Галайда питає.

„Я посланець пана Гонти.

Нехай погуляє,

Я підожду.“

„Ні, не діждеш,

Жидівська собакол!“

„Ховай боже! Який я жид?

Бачиш? Гайдамака!

Ось копійка... подивися..

Хіба ти не знаєш?“

„Знаю, знаю!“ і — свячений

З халяви виймає.

„Признавайсь, проклятий жиде,

Де моя Оксана?“

Та й замахнувсь.

„Ховай боже!..

В будинку... з панамі...

Вся в золоті...“

„Виручай же!

Виручай, проклятий!“

„Добре, добре... Які-ж бо ви,

Яremo, завзяті!

Іду зараз і виручу:

Гроші мур ламають.

Скажу ляхам: замість Паца..“

„Добре, добре! знаю.

Іди швидче!“

„Зараз зараз!

Гонту забавляйте

З пів-упруга ¹¹⁴, а там нехай!

Ідіть-же, гуляйте!..

Куди везти?“

„У Лебедин ¹¹⁵!

У Лебедин,— чуєш?“

„Чую, чую.“

І Галайда

З Гонтою танцює.

А Залізник бере кобзу:

„Потанцюй, кобзарю!

Я заграю“.

Навприсядки

Сліпий по базару

Оддирає постоломи,

Додає словами

„На вгороді постирнак, постирнак;

Чи я-ж тобі не козак, не козак?

Чи я-ж тебе не люблю, не люблю?

Чи я-ж тобі черевичків не куплю?

Куплю, куплю, чорнобрива.

Куплю, куплю того дива.

Буду, серце, ходить,

Буду, серце, любить.“

„Ой, гоп-гопака!
Полюбила козака,
Та рудого, та старого,—
Лиха доля така!
Іди-ж, доле, за журбою,
А ти, старий, за водою!
А я— так до шинку.
Вип'ю чарку, вип'ю другу,
Вип'ю третю на потугу,
П'яту, шосту та й кінець.
Пішла баба у танець,
А за нею горобець,
Викрутасом-вихилясом...
Молодець горобець!
Старий рудий бабу кличе,
А та йому дулі тиче:
„Оженився, сатано,
Заробляй-же на пшоно!
Треба діток годувать,
Треба діток одягать,
А я буду добувать;
А ти, старий, не гріши,
Та в запічку колиши,
Та мовчи, не диши!“

„Як була я молодою преподобницею,
Повісила хвартушину над віконницею;
Хто йде, не мине,
То кивне, то моргне.

А я шовком вишиваю,
В кватирочку виглядаю:
Семені, Івани!
Надівайте жупани,
Та ходімо погуляймо,
Та сядемо заспіваймо!“

„Заганяйте квочку в бочку,
А курчата в вершу!

.....
.....

„І... гу!

Загнув батько дугу,
Тягне мати супоню,
А ти зав'яжи, доню!“

„Чи ще? Чи годі?“

„Ще, ще!

Хоч погану! Сами ноги носять.“

„Ой, сип сирівець
Та криши опеньки!
Дід та баба, то й до-ладу
Обоє раденькі.

„Ой сип сирівець
Та криши петрушку!

.....
.....

„Ой, сип сирівець
Та накриши хрину!
Як дід бабі . . . . .

„Ой, сип воду, воду
Та пошукай броду, броду!..“

„Годі, годі!“ — кричить Гонта:

„Годі, погасає!
Світла, діти!.. А де Лейба?
Ще його немає?
Найти його та повісити!
Петелька свиняча!
Гайда діти! Погасає
Каганець козачий!“
А Галайда:— „Отамане!
Погоуляймо, батьку!
Дивись — горить; на базарі
І видко, і гладко.
Потанцюєм. Грай, кобзарю!“
„Не хочу гуляти!
Огню, діти! Дьогтю, клоччя!
Давайте гармати;
В потайники пустіть огонь!
Думають, — жартую!“
Заревіли гайдамаки:
„Добре, батьку! чуєм!“
Через греблю повалили,
Гукають, співають.

А Галайда кричить: — „Батьку!
Стійте!.. Пропадаю!
Постривайте, не вбивайте:
Там моя Оксана!
Годиначку, батьки мої!
Я її достану!“
„Добре, добре!.. Залізниче!
Гукни, щоб палили!
Преподобиться з ляхами...
А ти, сизокрилий,
Найдеш иншу!“

Оглянувся —

Галайди немає.
Ревуть гори, — і будинок
З ляхами гуляє
Коло хмари. Що осталося —
Пеклом запалало...
„Де Галайда?“ — Максим кличе.
І сліду не стало.

Поки хлоп'ята танцювали,
Ярема з Лейбою прокравись
Аж у будинок, в самий льох;
Оксану вихопив чуть живу
Ярема з льоху, та й полинув
У Лебедин...

Х

ЛЕВЕДИН.

„Я сирота з Вільшаної,
Сирота, бабусю!
Батька ляхи замучили,
А мене... боюся,
Боюсь згадать, моя сиза!..
Узяли з собою.
Не розпитуй, бабусенько,
Що було зо мною.
Я молилась, я плакала,
Серце розривалось,
Сльози сохли, душа мерла...
Ох, якби я знала,
Що побачу його ще раз,
Що обніму знову,—
Вдвое, втрое-б витерпіла
За єдине слово!
Вибачай, моя голубко!
Може, я грішила;
Може, бог за те й карає,
Що я полюбила,—

Полюбила стан високий
І карії очі,
Полюбила, як уміла,
Як серденько хоче.
Не за себе, не за батька
Молилась в неволі,—
Ні, бабусю, а за його,
За милого долю.
Карай, боже! Твою правду
Я витерпіть мушу.
Страшно сказати: я думала
Занапастить душу.
Якби не він,—може-б... може,
І занапастила.
Тяжко було! Я думала:
„О, боже мій милий!
Він сирота,—хто без мене
Його привітає?
Хто про долю, про недолю,
Як я, розпитає?
Хто обійме, як я, його?
Хто душу покаже?
Хто сироті убогому
Добре слово скаже?“
Я так думала, бабусю,
І серце сміялось:
„Я сирота, без матери,
Без батька осталась,
І він один на всім світі,

Один мене любить;
А почує, що я вбилась,
То й себе погубить.“
Так я думала, молилась,
Ждала, виглядала:
Нема його, не прибуде—
Одна я осталась...“
Та й заплакала. Черниця,
Стоя коло неї,
Зажурилась.

„Бабусенько!

Скажи мені, де я?“
„В Лебедині, моя пташко!
Не вставай: ти хвора.“
„В Лебедині? Чи давно я?“
„Ба ні,— позавчора.“
„Позавчора?.. Стривай, стривай!..
Пожар над водою...
Жид, будинок, Майданівка...¹¹⁶
Зовуть Галайдою...“
„Галайдою Яремою
Себе називає
Той, що привіз.“

„Де він, де він?

Тепер-же я знаю!..
„Через тиждень обіцявся
Прийти за тобою.“
„Через тиждень! Через тиждень!
Раю мій, покою!

Бабусенько, минулася
Лихая година!
Той Галайда — мій Ярема!..
По всій Україні
Його знають. Я бачила,
Як села горіли;
Я бачила — кати ляхи
Трусилися, мліли,
Як хто скаже про Галайду.
Знають вони, знають,
Хто такий і відкіля він,
І кого шукає!
Мене шукав, мене найшов,
Орел сизокрилий!
Прилітай-же, мій соколе,
Мій голубе сизий!
Ох, як весело на світі,
Як весело стало!
Через тиждень, бабусенько...
Ще три дні осталось.
Ох, як довго!..
„Загрібай, мамо, жар, жар,—
„Буде тобі дочки жаль, жаль...¹¹⁷“
Ох, як весело на світі!
А тобі, бабусю,
Чи весело?“
„Я тобою,
Пташко, веселюся.“
„А чом-же ти не співаєш?“

„Я вже одспівала...“
Задзвонили до вечерні.
Оксана осталась,
А черниця, помолившись,
В храм поцкандибала.

Через тиждень в Лебедині
У церкві співали:
„Ісаїя лікуй!“ Вранці
Ярему вінчали;
А ввечері мій Ярема
(От хлопець звичайний!),
Щоб не сердить отамана,
Покинув Оксану:
Ляхів кінчà, з Залізняком
Весілля справляє
В Уманщині, на пожарах.
Вона виглядає,—
Виглядає, чи не їде
З боярами в гості—
Перевезти із келії
В хату на помості.

Не журися, сподівайся
Та богу молися,
А мені теперь на Умань
Треба подивитись.

XI
ГОНТА В УМАНІ ¹¹⁸.

Хвалилися гайдамаки,
На Умань ідучи:
„Будем драти, пане брате
З китайки онучі“.

Минають дні, минає літо,
А Україна, знай, горить;
По селах плачуть голі діти:
Батьків немає. Шелестить
Пожовкле листя по діброві ¹¹⁹,
Гуляють хмари, сонце спить;
Ніде не чуть людської мови;
Звір тільки виє по селу,
Гризучи трупи. Не ховали,—
Вовків ляхами годували,
Поки їх снігом занесло.

Не спинила хуртовина
Пекельної кари:
Ляхи мерзли, а козаки
Грілись на пожарі.
Встала й весна, чорну землю
Сонну розбудила,

Уквітчала її рястом,
Барвінком укрила;
І на полі жайворонок,
Соловейко в гаї
Землю, убрану весною,
Вранці зустрічають...
Рай та й годі! А для кого?
Для людей... А люди?
Не хочать на його й глянуть,
А глянуть — огудять.
Треба кров'ю домалювать,
Освітить пожаром;
Сонця мало, рясту мало
І багато хмари.
Пекла мало!.. Люди, люди!
Коли-то з вас буде
Того добра, що маєте?
Чудні, чудні люди!

Не спинала весна крові,
Ні злости людської.
Тяжко глянуть; а згадаєм —
Так було і в Трої ¹²⁰,
Так і буде.

Гайдамаки
Гуляють, карають;
Де проїдуть — земля горить,
Кров'ю підпливає.
Придбав Максим собі сина

На всю Україну;
Хоч не рідний син Ярема,
А щира дитина.
Максим ріже, а Ярема
Не ріже — лютує:
З ножем в руках, на пожарах
І днює й ночує.
Не милує, не минає,
Ніде ні одного,—
За титаря ляхам платить,
За батька святого,
За Оксану... та й зомліє,
Згадавши Оксану.
А Залізник:— „Гуляй, сину!
Поки доля встане,
Погуляєм!“

Погуляли:
Купою на купі
Од Київ до Умані
Лягли ляхи трупом.

Як та хмара, гайдамаки
Умань ¹²¹ обступили
Опівночі; до схід сонця
Умань затопили.
Затопили, закричали:
„Карай ляха знову!“
Покотились по базару
Кінні parodowi ¹²²;

Покотились малі діти
І каліки хворі.
Гвалт і галас. На базарі,
Як посеред моря
Кровавого, стоїть Гонта
З Максимом завзятим.
Кричать удвох:— „Добре, діти!
Отак їх проклятих!“
Аж ось ведуть гайдамаки
Ксьондза-езуїта
І двох хлопців.— „Гонто, Гонто!
Оце твої діти!
Ти нас ріжеш—заріж і їх:
Вони католики!
Чого-ж ти став? Чом не ріжеш?
Поки невеликі,
Заріж і їх; бо виростуть,
То тебе заріжуть!..“
„Убийте пса! А собачат
Своєю заріжу.
Клич громаду! Признавайтесь,
Що ви католики?“
„Ка олики... бо нас мати...“
„Бож мій великий!
Мовчіт, мовчіть! Знаю, знаю!“
Зібралась громада.
„Мої діти — католики...
Щоб не було зради,
Щоб не було поговору,—

Панове громадо!
Я присягав, брав свячений —
Різать католика.
Сини мої, сини мої!
Чом ви не великі?
Чом ви ляха не ріжете?“
„Будем різать, тату!“
„Не будете! Не будете!
Будь проклята мати,
Та проклята католичка,
Що вас породила!
Чом вона вас до схід сонця
Була не втопила?
Менше-б гріха: ви-б умерли
Не католиками!
А сьогодні, сини мої,
Горе мені з вами!
Поцілуйте мене, діти,
Бо не я вбиваю,
А присяга!“

Махнув ножем —
І дітей немає ^{123!}
Попадали зарізані.
„Тату“ — белькотали:
„Тату, тату!.. ми не ляхи!
Ми...“ та й замовчали.
„Поховать хіба?“
„Не треба!

Вони католики.
Сини мої, сини мої!
Чом ви не великі?
Чом ворога не різали?
Чом матір не вбили,
Ту прокляту католичку,
Що вас породила?..
Ходім, брате!

Взяв Максима;

Пішли вздовж базару,
І обидва закричали:
„Кари ляхам, кари!“
І карали. Страшно-страшно
Умань запалала;
Ні в будинку, ні в костьолі,
Ніде не осталося, —
Всі полягли. Того лиха
Не було ніколи,
Що в Умані робилося!
Базиліян школу¹²⁴,
Де учились Гонти діти,
Сам Гонта руйнує:
„Ти поїла моїх діток!“
Гукає, лютує:
„Ти поїла невеликих,
Добру не навчила...
Валіть стіни!“

Гайдамаки

Стіни розвалили;

Розвалили, об каміння
Ксьондзів розбивали,
А школярів у криниці
Живих поховали.

До самої ночі ляхів мордували,—
Душі не осталося. А Гонта кричить:
„Де ви, людоїди? де ви поховались?
З'їли моїх діток — тяжко мені жити!
Тяжко мені плакати, ні з ким говорити!
Сини мої любі, мої чорноброві!
Де ви поховались? Крови мені, крові!
Шляхетської крові, бо хочеться пити,
Хочеться дивитись, як вона чорніє,
Хочеться напитись!.. Чом вітер не віє,
Ляхів не навіє? Тяжко мені жити!
Тяжко мені плакати! Праведнії зорі!
Сховайтесь за хмару,—я вас не займав,
Я дітей зарівав!.. Горе мені, горе!
Де я прихилюся?“

Так Гонта кричав,
По Умані бігав. А серед базару,
В крові, гайдамаки ставили столи;
Де що запопали, страви нанесли
І сіли вечерять. Остатня кара,
Остатня вечеря!

„Гуляйте, сини!
Пийте, поки п'ється! Бийте, поки б'ється!“

Залізник гукає: „А ну, навісний,
Ушквар нам що-небудь — нехай земля
[гнеться,
Нехай погуляють мої козаки!“

І кобзар ушкварив:
„А мій батько орандар,
Чоботар;
Моя мати пряха
Та сваха;
Брати мої, соколи,
Привели
І корову із діброви,
І намиста нанесли,
А я собі Христа
В намисті;
А на лиштві листя
Та листя,
І чоботи і підкови.
Вийду вранці до корови,
Я корову напою,
Подою,
З парубками постою,
Постою.“

„Ой, гоп по вечері!
Замикайте, діти, двері!
А ти, стара, не журись
Та до мене пригорнись!“

Всі гуляють. А де-ж Гонта?
Чом він не гуляє?
Чому не п'є з козаками?
Чому не співає?
Нема його: тепер йому,
Мабуть, не до неї,
Не до співи.

А хто такий
У чорній киреї
Через базар переходить?
Став, розрива купу
Ляхів мертвих, шука когось.
Нагнувся, два трупи
Невеликих взяв на плечі
І, позад базару,
Через мертвих переступа,
Криється в пожарі
За костьолом. Хто-ж це такий?
Гонта, горем битий,
Несе дітей поховати,
Землею накрити,
Щоб козацьке мале тіло
Собаки не їли.
І темними улицями,
Де менше горіло,
Поніс Гонта дітей своїх,
Щоб ніхто не бачив,
Де він синів поховає

І як Гонта плаче.
Виніс в поле, геть од шляху;
Свячений виймає,
І свяченим копа яму.
А Умань палає,
Світить Гонті до роботи
І на дітей світить;
Неначе сплять одягнені...
Чого-ж страшні діти?
Чого Гонта ніби краде,
Або скарб ховає?
Аж труситься. Із Умані
Де-де чуть, гукають
Товариші-гайдамаки.
Гонта мов не чує,—
Синам хату серед степу
Глибоку будує,
Та й збудував. Бере синів,
Кладе в темну хату,
Й не дивиться, ніби чує:
„Ми не ляхи, тату!“
Поклав обох; із кешені
Китайку виймає¹²⁵;
Поцілував мертвих в очі,
Христить, накриває
Червоною китайкою
Голови козачі.
Розкрив, ще раз подивився...
Тяжко-важко плаче:

„Сини мої, сини мої!
На ту Україну
Дивітеся! Ви за неї —
Й я за неї гину.
А хто мене поховає?
На чужому полі,
Хто заплаче надо мною?
Доле моя, доле!
Доле моя, нещаслива!
Що ти наробила?
На що мені дітей дала?
Чом мене не вбила?
Нехай вони-б поховали,
А то я ховаю!“
Поцілував, перехристив,
Покрив, засипає:
„Спочивайте, сини мої,
В глибокій оселі!
Сука-мати не придбала
Нової постелі.
Без васильків і без рути
Спочивайте, діти,
Та благайте, просіть бога,
Нехай на сім світі
Мене за вас покарає,
За гріх сей великий!
Простіть, сини! Я прощаю,
Що ви католики.“
Зрівняв землю, покрив дерном,

Щоб ніхто не бачив,
Де полягли Гонти діти,
Голови козачі.
„Спочивайте, виглядайте,—
Я швидко прибуду.
Укоротив я вам віку,
І мені те буде!
І мене вб'ють... коли-б швидче!
Та хто поховає?
Гайдамаки!.. Піду ще раз,
Ще раз погуляю!“

Пішов Гонта, похилившись;
Іде, спотикнеться.
Пожар світить; Гонта гляне,
Гляне, усміхнеться.
Страшно, страшно усміхався,
На степ оглядався.
Утер очі... тільки мріє
В диму, та й сховався.

XII Е П І Л О Г ¹²⁶.

Давно те минуло, як, мала дитина,
Сирота в ряднині, я колись блукав,
Без свити, без хліба, по тій Україні,
Де Залізник, Гонта з свяченим гуляв ¹²⁷.
Давно те минуло, як тими шляхами,
Де йшли гайдамаки, — малими ногами
Ходив я та плакав, та людей шукав,
Щоб добру навчили. Я тепер згадав,—
Згадав, та й жаль стало, що лихо минуло.
Молодее лихо! Якби ти вернулось —
Проміняв-би долю, що маю тепер.
Згадаю те лихо, степи ті безкраї,
І батька, і діда старого згадаю...
Дідусь ще гуляє ¹²⁸, а батько вже вмер.
Бувало, в неділю, закривши Мінею ¹²⁹,
По чарці з сусідом випивши тієї,
Батько діда просить, щоб той розказав
Про Коліївщину ¹³⁰, як колись бувало,
Як Залізник, Гонта ляхів покарав.
Столітнії очі, як зорі, сіяли,
А слово за словом, сміялось, лилось:

Як ляхи конали, як Сміла горіла.
Сусіди од страху, од жалю німіли,
І мені, малому, не раз довелось
За титаря плакати. І ніхто не бачив,
Що мала дитина у куточку плаче.
Спасибі, дідусю, що ти заховав
В голові столітній ту славу козачу:
Я її онукам тепер розказав!

Вибачайте, люди добрі,
Що козацьку славу
Так навмання розказую
Без книжньої справи¹³¹.
Так дід колись розказував,
Нехай здоров буде!
А я за ним. Не знав старий,
Що письменні люди
Тії речі прочитають.
Вибачай, дідусю,—
Нехай лають! А я поки
До своїх вернуся,
Та доведу вже до краю,
Доведу,— спочину,
Та хоч крізь сон подивлюся
На ту Україну,
Де ходили гайдамаки
З святими ножами,—
На ті шляхи, що я міряв
Малими ногами.

Погуляли гайдамаки,
Добре погуляли:—
Трохи не рік шляхетською
Кров'ю напували
Україну, та й замовкли—
Ножі пощербили.
Нема Гонти! Нема йому
Хреста, ні могили;
Буйні вітри розмахали
Попіл гайдамаки,
І нікому помолитись,
Нікому заплакати!
Один тільки брат названий
Оставсь на всім світі;
Та й той — почув, що так страшно
Пекельні діти
Його брата замучили,
Залізник заплакав
Вперше зроду, сльози не втер,
Умер неборака.
Нудьга його задавила
На чужому полі,
В чужу землю положила:
Така його доля!
Сумно-сумно гайдамаки
Залізную силу
Поховали; насипали
Високу могилу;
Заплакали, розійшлися,

Відкіля взялися.

Один тільки мій Ярема
На кий похилився,
Стояв довго.— „Спочинь, батьку,
На чужому полі!
Бо на своїм нема міста,
Нема міста, волі . . . . .
Спи, козаче, душа щира!
Хто-небудь згадає.“
Пішов степом сіромаха,
Сльози утирає.
Довго-довго оглядався,
Та й не видно стало;
Одна чорна серед степу
Могила осталась¹³².

Посіяли гайдамаки
В Україні жито,
Та не вони його жали.
Що мусим робити?
Нема правди, не виросла, —
Кривда повиває...
Розійшлися гайдамаки,
Куди який знає:
Хто додому, хто в діброву,
З ножем у халяві,
Жидів кінчать. Така й досі
Осталася слава¹³³.
А тим часом стародавню

Січ розруйнували¹³⁴:
Хто на Кубань, хто за Дунай;
Тільки і остались,
Що пороги серед степу,
Ревуть, завивають:
„Поховали дітей наших,
І нас розривають!“
Ревуть собі й ревітимуть,—
Їх люди минули;
А Україна—на-віки,
На-віки заснула.

З того часу в Україні
Жито зеленіє;
Не чуть плачу, ні гармати.
Тільки вітер віє,
Нагинає верби в гаї,
А тирсу на полі.
Все замовкло. Нехай мовчить:
Така божа воля!

Тільки часом увечері,
По-над Дніпром, гаєм
Ідуть старі гайдамаки,
Ідучи співають:

„А в нашого Галайди хата на помості!
Грай, море! добре, море!
Добре буде, Галайда!“

ПРИМІТКИ

¹ Субскрибенти — особи, що передплатили, підписалися заздалегідь на книжку (від латинського слова *subscribo* — підписую). За тих часів, як жив Т. Г. Шевченко, був такий звичай, що видавці раніше, як видати будь-яку книжку, об'являли та приймали на неї попередню передплату. Коли ж книжка виходила в світ, то десь, здебільшого на останній сторінці, або на обгортці видавець містив список передплатників. Це була ніби подяка їм за те, що вони, передплативши заздалегідь книжку, допомогли таким чином грішми своїми, щоб тая книжка в світ швидче вийшла. Та й реклама деяка була з того: мовляв, книжку цю он такі та такі вчені або високі особи купили, отже книжка ця цікава є, і її треба купувати. Т. Г. Шевченко не містить такого списку передплатників, не додержується звичаю цього.

² Єсть ще і такі паничі... тут Т. Г. Шевченко глузує з тих людців, що в пани пнуються та за одну з ознак, що, мовляв, пана від звичайної людини відріжняє, вважали прізвище на *ов*. От чимало людців за тих часів — з урядовців та дрібненьких панів здебільшого — отее *ов* до своїх прізвищ попристібувало (батько був Петренко, а син, до якоїсь канцелярії на посаду вступивши, своє прізвище вже на Петренков перекручував).

³ Начнем же убо начало книги сіце — почнемо бо книгу так.

⁴ Надрукованого і критикованого нічого не читав, бо, здається, і нема нічого — це не зов-

сім вірно. Правда, що, пишучи „Гайдамаків“, Т. Г. Шевченко, буди сам з тієї місцевости родом, де 1768 року поширився гайдамацький рух, багато скористувався з народніх переказів; проте вже тоді, як Шевченко писав свій твір, про коліївщину-гайдамаччину 1768 року вже надруковано було чимало матеріялу польською мовою, переважно мемуарів (спогадів) людей — самовидців усіх тогочасних подій або ж сучасників. Так само було й кілька п'єс та поем польською мовою про коліївщину. Шевченко для того, щоб написати „Гайдамаків“, прочитав чимало історичних книжок та творів польських письменників. Найбільше вражіння справила на Шевченка польська поема „Вернигора“ письменника Чайковського, що дуже вороже змалював гайдамаків. Ото Шевченко, прочитавши цю поему та знаючи про коліївщину багато народніх переказів, вирішив змалювати гайдамак такими, як вони були, тоб-то борцями проти панського панування.

⁵ Василь Іванович Григорович — українець родом, секретар Академії мистецтв, багато допоміг справі викупу Т. Г. Шевченка з кріпацтва. Ч. 22 квітня 1838 року — знаменний день у житті Т. Г. Шевченка, один із найщасливіших днів, бо ж у цей день викуплено його на волю в його пана Енгельгардта за 2500 карб. Це перший день вільного життя Тараса Григоровича. Отже, згадуючи про той день та про допомогу Григоровича, Шевченко й присвячує йому „Гайдамаків“.

⁶ Жолобок — глибока та вузька долина.

⁷ Вавилон — за старих часів велике місто, столиця могутнього вавилонського царства.

⁸ Єсть у мене діти — дітьми Т. Г. Шевченко називає свій твір. У цих та дальших рядках Т. Гр. відзначає, що він не сирота, що його твори — то його діти, то є частка його самого, тая частка, що ніколи не вмере. І, дійсно, Шевченко не помилився. Минули десятки років, як він умер, а твори його, його „Кобзар“ і „Гайдамаки“ зокрема, живуть,

їх читають і на Україні і поза Україною, ба навіть іншими мовами перекладено їх.

⁹ А я поміркую, ватажка де взять — тут Шевченко згадує, що його дітям — „Гайдамакам“ потрібний ватажок, проводир, щоб їх у світ вивести, тоб-то потрібна людина, що подбала б про поширення його твору. За такого ватажка, як видко з присвяти, Т. Гр. обрав В. І. Григоровича.

¹⁰ Там найдеться душа щира, не дасть погибати — Шевченко вірить, що на Україні його новий твір, тоб-то „Гайдамаків“ привітають, щиро приймуть.

¹¹ Поглузують, покепкують та й кинуть під лаву — коли року 1840 у Петербурзі вийшов „Кобзар“ Шевченка (там уміщено було тільки 8 творів), то російські критики (критик - письменник, що розглядає твори, відзначає їхні хиби, вказує, чи добре написано який твір чи не варт його й читати) дуже неприхильно зустріли його. Ото Шевченко такої ж долі жде й для „Гайдамаків“.

¹² Нехай, — скажуть, — спочивають поки батько встане та розкаже по-нашому про свої гетьмани — російська критика не хоче „Гайдамаків“ і читати. Мовляю, підождемо, доки якась поважна людина поросійському напише та не про аби-кого, а про гетьманів.

¹³ Мертвими словами — Т. Г. Шевченко глузує з російських критиків, що вкраїнську мову за мертву, нікому не потрібну вважали.

¹⁴ Постоли — ходаки шкіряні, іноді ж плетені з лози, з верби то-що. У постолах ходили бідні люди.

¹⁵ Матрьоша, Параша — власні імена Мотря, Параска; султан — велика китиця з пір'я на касках у військових; паркет — підлога, виложена з дерев'яних плиток; по панських будинках звичайно такі підлоги робили, в мужицькій хаті й звичайної дерев'яної підлоги не було; шпори — остроги на чоботях у військових — Шевченко каже, що російська критика не лаяла б, а хвалила його, коли б він

писав про різних панночок, про офіцерські веселі пригоди, про життя панське, а не про покривджених панами українських селян та наймитів.

¹⁶ Правда, мудрі! Спасибі за раду... і далі — це поет дає таку відповідь російським критикам, що радили його не писати українською мовою.

¹⁷ Заспіваю — море грає, вітер повіває — у цих рядках та дальших Шевченко малює картини минулого, давнього життя України. Він висловлює жаль, що минули часи козаччини. Життя на Україні за часів, як жив Шевченко, було важке надзвичайно: всю Росію давив кулак самодержавства, селянство було поневолене, покріпачене. Отож у минулому України — думав поет — було инакше, отож у минулому він бачив тільки принагідні картини козакування, вільного життя в Січі, пишних гетьманів то-що. Так поет і розповідає в „Гайдамаках“ про минуле України, як про славетні, незабутні дні. Та згодом Шевченко побачив, що і в тому минулому було поневолення, що ті гетьмани, яким він вклонявся спершу, нічого не варт. І тоді вже, пізніше Шевченко пише не про пишних гетьманів, а про те, що гетьмани були «раби підніжки, грязь Москви, варшавське сміття», тоб-то попихачі московського, або польського уряду. І звичайно, така характеристика цілком правильна.

¹⁸ Бунчук — держак, палиця з металевим яблуком на кінці та кінським хвостом під ним. Одна з ознак влади військової. Козацтво запозичило бунчуки в турків та татар.

¹⁹ У старих — у порогів Дніпрових.

²⁰ З панами — панами полковниками.

²¹ Байдак — козацькі судна, що на них могло вміститися 40—50 запорожців.

²² По синьому — по морю Чорному.

²³ Скотарі — передмістя Костянтинополя, на малоазійському березі Босфорської протоки. Тут Шевченко згадує про славнозвісні морські походи запорожців на володіння

Туреччини. Підчас деяких походів аж під Костянтинополь підпливали запорожці своїми байдаками.

²⁴ Хортиця — острів на Дніпрі, нижче порогів, де була Січ Запорозька в 16 віці. Тепер біля Хортиці мають збудувати греблю для Дніпрельстану.

²⁵ Буде з мене, поки живу і мертвого слова — поет знову згадує російських критиків, що називали українську мову мертвою, та знову відзначає, що їхньо! ради не писати по-українському він не приймає.

²⁶ Міркую, гадаю: кого просить? хто поведе... Шевченко у цих рядках та подальших немов прощається з своїми дітьми — з своїм твором, та обирає їм за проводиря В. І. Григоровича, якого називає щирим батьком за його допомогу — „в снігу на чужині“, тоб-то в Петербурзі. Рідний батько Шевченків помер 1825 року.

²⁷ Тма, мна — склади в старовинному букварі, оксія — наголос над словами по церковних книгах.

²⁸ Інтродукція — вступ.

²⁹ Була колись шляхетчина — Польща за старих часів була державою, де диктатура була в руках однієї класи — шляхетської. Шляхта обирала й королів польських, що були справжньою іграшкою в руках панства — шляхти.

³⁰ Не кажу Степаном або Яном Собієським: ті два незвичайні — Шевченко вважав за діяльних та повновладних королів Степана Баторія (1576—1587) та Яна Собєського (1674—1697). Так про них писали польські історики, з працею одного Бандтке „Dzieje Królestwa polskiego“ (Історія королівства польського) Шевченко був знайомий. Але й ці два королі теж були королями з ласки шляхетської.

³¹ Королі... втікають — декого з королів польських шляхта примушувала зрікатися престолу. Дехто з королів так просто тікав з Польщі, як ось, приміром, король Генрих де Валуа (1572—1575), що утік до Франції.

³² Nie pozwalam — не дозволяю. У Польщі був такий закон,

що на соймах — з'їздах шляхетських депутатів у Варшаві, де вирішувалося справи всієї держави, та на з'їздах по окремих областях, де вирішувалося місцеві справи, ухвалити будь-яку постанову можна було тільки одногослоно. Коли ж хоч один із депутатів вигуком „не дозволяю“ заявить, що він не згодний з постановою, то вже тая постановою жодної сили не має. З права цього широко користувалася шляхта. Ба навіть сусідні держави: Росія, Прусія, Австрія та інші часто за гроші підмовляли окремих депутатів, щоб вони своїми вигуками „не дозволяю“ зривали роботу сойму. Через це в Польщі, надто в XVIII віці, панувало велике безладдя у справах державних. Надто ж велику вагу мали в Польщі магнати — великі пани, найзаможніші та найродовитіші. Хоч шляхта юридично вся мала однакові права, проте дрібна шляхта, бідніша, залежала від магнатів, отож під їхню дудку й танцювала. У кожного з магнатів повен двір був дрібною шляхти — різних служників панських. Магнати власне керували всією Польщею.

³⁵ Понятовський — Станіслав Август Понятовський, останній польський король (1764—1795 р.). За його королювання впала самостійна Польща, а землі її порозбирали сусіди: Росія, Австрія та Прусія (Німеччина). Шевченко називає Понятовського жвавим, але його діяльність, як короля, дуже нікчемна була. Жвавий він був до жіноцтва та й годі.

³⁴ Слово гонору — слово чести.

³⁵ Наймит москаля — так шляхта називала свого короля та й мало помилялася, бо ж дійсно Понятовський став королем тільки завдяки допомозі Катерини II, цариці російської.

³⁶ [Энциклопедический лексикон, том 5: Барская конфедерация и „Historya królestwa Polskiego“, g. s. Wandtke tom 2. Примітка Т. Г. Шевченка].

Конфедерация — слово взяте з латинської мови, зна-

чить спілка. У Польщі, де було велике безладдя, частогусто шляхта організувала збройну спілку, щоб добитися скасування або зміни якихсь законів. Такі спілки називали в Польщі конфедераціями. Отож часто в Польщі розпочиналася справжня війна між шляхтичами. Коли в 1767 році в Польщі ухвалена була постановою про те, щоб зрівняти в правах католиків з некатоліками (бо в Польщі до того часу некатоліки — православні та протестанти були нерівноправні), ця постанова дуже обурила багатьох шляхтичів і в 1768 році вони створили конфедерацію у місті Барі на Поділлі, щоб боротися проти здійснення цієї постанови. Барські конфедерати проголосили, що вони боряться проти короля, який у всьому слухається Москви, що вони боронять шляхетські права та боронять незалежність Польщі. Та російське військо допомогло королеві, хоч і після довгої боротьби, приборкати конфедератів. Отож в 1768 році в Польщі розпочалася справжня громадянська війна. Т. Г. Шевченко в своїй примітці згадує ті книжки, що він читав про Барську конфедерацію, і одна з них то Енциклопедичний словник, де є про цю конфедерацію, друга — історія Польського королівства. Шевченко називав проводирів цього руху конфедератського: Пулавського й Паца. У дійсності ж Паца в Барі, як саме проголошували конфедерати, не було. Він уже пізніше виступав, як проводир конфедератів. Сто конфедератів число завелике для Барської конфедерації.

³⁷ По Польщі, Волині, по Литві, по Молдовані і по Україні — Шевченко перелічує місцевості, де проводили свою боротьбу конфедерати. Україною тут Шевченко називає саму Київщину. Що до Молдавії, то там конфедерати опинилися вже пізніше, як їх вигнало з Польщі російське військо, що боронило Понятовського.

³⁸ Герш-ту — чи чує ти (по-єврейському).

³⁹ [Вільшана або Ольшана, містечко Київської губернії, Звенигородського повіту; між Зве-

нигородкою й Вільшаною по старому шляху Боровиків хутір і корчма, де б то Ярема Байструк, а потім Галайда, був у жиди наймитом. Примітка Шевченка]. Постать Галайди, як каже сам Шевченко в передмові, в половину вудумана, проте, очевидячки, Шевченкові доводилося чувати народні перекази про видатного гайдамаку, що був наймитом в корчмі. Таких гайдамаків, що були тими наймитами або ж робітниками по винницях, броварнях, кузнях то-що, було дуже багато. Так один із видатних ватажків гайдамацьких, Семен Неживий, теж був з таких робітників. В особі Яреми Шевченко малює нам представника тодішнього сільсько-господарського пролетаріату, що майже увесь по місцевостях, захоплених гайдамацьким рухом, приставав та організував гайдамацькі загони. Ярема — наймит, а не селянин — один із головних героїв „Гайдамаків“ Т. Шевченка, а новіші досліді проф. Гермайзе показують, що наймитство велику вагу в розвитку гайдамацького руху мало.

⁴⁰ І мості — її милості. Так, звичайно, про великих пань говорилося: її мость.

⁴¹ Мості пане — милостивий пане.

⁴² Літання — католицька відправа в церкві, читання акафиста котромусь з святих.

⁴⁸ Поставець — посуд для пиття.

⁴⁴ Єще Польща не згінела — ще не згинула Польща — національний польський гімн, але з'явився він у поляків пізніше, аж в кінці 90-х років 18 віку, отож конфедерат не міг співати такої пісні, бо її ще не було тоді.

⁴⁵ Шмигляє — швидко бігає.

⁴⁶ Краков'як та мазур — польські танці, вальс — танець, дуже поширений і за наших часів.

⁴⁷ [Неуніятів ляхи називали схизматами. Примітка Т. Шевченка].

⁴⁸ Курника — співає під ніс, бурмоче.

⁴⁹ Доки ми живемо, Польща ще не вмерла.

⁵¹ Титар — церковний староста.

⁵¹ Свячений дістану — свячений ніж. Існував народній переказ, що ченці Мотроїного монастиря освятили гайдамакам ножі, щоб різати ляхів та євреїв.

⁵² Дзиглик — крісло.

⁵³ [Про конфедератів так розказують люди котрі їх бачили; і не диво, бо то була все шляхта з honorom без дисципліни: робить не хочеться, а їсти треба. Прим. Шевченка]. Z honorom — з гонором. задавакуваті.

⁵⁴ Присок — гаряча зола.

⁵⁵ Та й пада крижем — криж значить хрест.

⁵⁶ Наливайко — один із проводирів козацько-селянського повстання в кінці 16 віку. Повстання це пани спромоглися приборкати. Наливайко був покараний на смерть.

⁵⁷ [Анахронізм — титаря ляхи замучили зимою, а не літом. Прим. Т. Шевченка]. Анахронізм — це помилка що-до часу. У дійсності ж подія, про яку розказує Т. Шевченко, відбулася не 1768 року, а 1766 року. Того 1766 року поляки заарештували у Мліїві титаря Данила Кушника за те, що той з наказу громади сховав церковну дароносицю від попа-уніята, якого громада не хотіла. Данило Кушник, старий вже тоді дід, був покараний на смерть. Дивитися, як його карають, поляки зігнали багато селян з сусідніх сел. Отож по всьому Правобережжю пішли перекази про страшну смерть Мліївського титаря, але що пам'ять народня не завжди зберігає подробиці події, то згодом і забулося, де саме та коли замучено титаря. Шевченко так і розказав про смерть титаря, як чув од старих людей. Згодом Шевченко сам хотів був виправити скрізь у своїй поемі Вільшану на Мліїв.

⁵⁸ Чигирин — місто на Правобережній Україні над Тясмином, за часів Богдана Хмельницького столиця гетьманська. Усе те, що Шевченко тут розповідає про свято в Чигирині,

є історично невірно, бо гайдамаки почали свій похід з Мотрониного монастиря над Холодним яром.

⁵⁹ Ясно вельможний — титул гетьмана; так зверталися звичайно до гетьманів.

⁶⁰ Проти ночі Маковія, як ножі святили — Маковій — 1 серпня. Але повстання почалося не на Маковія, а на Зелені свята (18 травня 1768 року). Повстання розпочалося з великого урочистого молебня в Мотрониному монастирі, де саме на Зелені Свята святкувалося храмове свято. Про цей молебінь багато переказів пішло по Україні. Розказували, як, мовляв, в Мотрониному монастиреві венці освятили ножі гайдамацькі, як з тими святиченими ножами розійшлися гайдамаки по Правобережжі.

⁶¹ Тясьмин — приплив Дніпра з правого боку.

⁶² Вози залізної тарані: то щедрої гостинець пані — [себ-то вози з ножами. Гайдамаки вірили, що се був гостинець щедрої пані, цариці Катерини II — Примітка Т. Шевченка]. Серед гайдамаків поширена була чутка, що російський уряд дозволив виганяти польських панів з України. Населення бачило, що російське військо бореться проти конфедератів, та й думало, що російський уряд вже остаточно взявся за знищення влади польського панства. Отож серед гайдамаків була віра в те, що цариця Катерина видала якусь „золоту грамоту“, де наказується нищити на Україні ляхів - панів та євреїв - орендарів.

⁶³ Сміла — містечко над горішнім Тясьмином.

⁶⁴ Козацьке панство — козацька старшина. Це не зовсім вірно, бо в гайдамацькому русі козацька старшина не брала участі.

⁶⁵ Кирея — довга сукняна одежа з кобеняком.

⁶⁶ Головатий — в історії України є звістки про кількох Головатих, з них найвідоміші Павло Головатий, останній суддя Війська Запорозького, заарештований під час розгрому Січи російським військом — умер на засланні в Си-

біру — та Антін Головатий, що після розгрому Січи організував з рештків запорожців спершу Чорноморське козаچه військо, а далі Кубанське козаچه військо. Але нема відомостей, щоб чи той чи другий Головатий брав участь у гайдамацькому русі 1768 року.

⁶⁷ Може ще і гетьманом... — Шевченко вказує на те, що серед гайдамак-запорожців були наміри відновити на Правобережжі козащину.

⁶⁸ Сама — тоб-то цариця. Невірно, щоб старшина ще на початку походу говорила про Гонту, як про спільника, бо ж Гонта приєднався до гайдамаків значно пізніше.

⁶⁹ Волох — [За гайдамаками ходив кобзар; його називали сліпим Волохом (дід розказував) примітка Т. Шевченка]. Дійсно, в війську гайдамацькому були кобзарі, що піснями своїми підбадьорювали гайдамаків. Кількох з цих кобзарів польські пани, як приборкали гайдамаччину, покарали на смерть.

⁷⁰ Ой Волохи, Волохи! — Молдавія та Волощина (частини теперішньої Румунії) за тих часів підлягали Туреччині. Їхні князі — господарі, як їх називали — і ступнути не могли без дозволу турецького уряду, що скидав їх та карав за найменшу провину.

⁷¹ Згадайте Богдана, старого гетьмана — за часів Богдана Хмельницького між Молдавією та Україною були тісні зносини. Син Богдана Тиміш одружився був з дочкою тодішнього молдаванського господаря Лупула.

⁷² Та з батьком Максимом — проводир гайдамацтва 1768 року Максим Залізняк запорожець, сам він був родом з села Медведівки на Чигиринщині. Батько його був селянин. Як умер батько, Максим, що йому тоді було тільки 13 років, помандрував на Запоріжжя, де пробув 14 років. В-осени 1767 року він з Запоріжжя прийшов на Правобережжя, а на весні 1768 року перейшов до Мотрониного монастиря, де й став на чолі гадамацької ватаги.

⁷³ [Чорний Шлях виходив од Дніпра між устями

річок Сокорівки й Носачівки і біг через степи запорозькі, через воеводства Київське, Подільське й Волинське—на Червону Русь до Львова. Чорним названий, що по йому татари ходили в Польщу і своїми табунами вибивали траву. Прим. Т. Шевченка].

⁷⁴ Бевзь — дурень.

⁷⁵ І вішати і мордувати — Шевченко подав тут розмову представників двох груп гайдамацтва — запорожця людини бувалої, що світу багато бачила, і гайдаки, вчорашнього наймита, неосвіченого, навіть мало розвиненого, але такого, що йому панство багато сала за шкуру залило, отож перейнятого ненавистю до пана.

⁷⁶ І гіч не до речі — і все не до діла, не до ладу.

⁷⁷ Аж церков бачать — молебінь перед приходом відбувся в Мотрониному монастирі біля Жаботина, звідки й вирушила ватага гайдамацька на чолі з Залізняком. Ігуменом того монастиря був жвавий Мелхиседек Значко-Яворський, що провадив боротьбу проти унії. Поляки вважали, що Мелхиседек підбив та зібрав гайдамаків в монастирі, що він найбільше винен у поширенні гайдамацького руху на Правобережжі. Є відомості, що в час виступу гайдамаків Мелхиседека в монастирі не було.

⁷⁸ Молітесь, братія, молітесь — далі йде промова благочинного, де згадується коротко історію боротьби козацтва проти польського панства.

⁷⁹ А ви Україну ховайте: не дайте матері, не дайте в руках у ката пропадять — ховайте, тоб-то обороняйте Україну. Катом тут Шевченко називає польське панство.

⁸⁰ Петро Конашевич Сагайдачний — видатний Український гетьман початку 17 віку (гетьманував 1614—1622 року).

⁸¹ [Павла Наливайка живого спалили в Варшаві; Івана Острилицю і тридцять стар-

шин козацьких після страшної муки розчвертували і розвезли їх тіла по всій Україні. Зиновій-Богдан і син його Тимофій були поховані в Суботові, коло Чигрина; Чарнецький, коронний гетьман, не доставши Чигрина, од злости спалив їх мертвих (Георгій Кониський) Примітка Т. Шевченка]. Як видно з примітки Шевченкової, він, пишучи „Гайдамаків“, крім інших книжок, користувався тоді ще ненадрукованою „Историєю Русов“ — історією України, де є багато неперевіраних та неправдивих звісток. Історія тая була написана ще в кінці 18 віку. Довгий час думали, що її написав білоруський архиєрей Георгій Кониський. Отож Шевченко з цієї історії, рукописи якої дуже поширені були на Україні, взяв деякі подробиці для промови благочинного, а що в тій історії багато неправдивих звісток, то й Шевченко помиляється. Наливайка звали не Павло, а Северин. Його після розгрому повстання польська влада тримала аж рік у тюрмі. Покараний був лютою карою: його одрубано голову, потім тіло четвертовано, тоб-то одрубано руки й ноги й всі ці частини тіла виставлено на показ. Про смерть Наливайка на Україні було чимало неправдивих переказів, говорили, що, мовляв, Наливайка живим спалили в мідяному бику. Діялося це 1597 року. Острилиця (Остричин) Яцько після нещасливого повстання проти польського панства переселився 1638 року на р. Донець на Чугуєве городище, де тепер місто Чугуїв на харківщині, разом з тисячею утікачів з Правобережжя. Там він і загинув, його вбили переселенці підчас бунту, незадоволені умовами життя на нових місцях а сами преселилися назад до польських володінь.

⁸² [Полковник Богун потопив ляхів в Інгулі. Зиновій — Богдан вирізав 40 з чимсь то тисяч ляхів над Россю в Корсуні. Тарас Трясило вирізав ляхів над Альстою. І та

ніч, в котру те трапилось, зоветься Тарасова або кровава (Бантиш Каменський). Примітка Т. Г. Шевченка]. Як видко з цієї примітки, Т. Г. Шевченко користувався з праці Д. Бантиш—Каменського „Історія Малороссии“. Полковник Богун один із ближчих помічників Богдана Хмельницького в його боротьбі проти польського панства. Корсунь—містечко над річкою Россю, де 1648 року Богдан Хмельницький розгромив польське військо. Жовті Води—річка в Херсонщині—теж місце перемоги Хмельницького над поляками.

⁸³ Тарас—Трясило, див. прим. 86.

⁸⁴ ...а зробилось над козаками хусточки—ще за часів Шевченка був звичай в козаків українських хрести на кладовищах хустками перев'язувати. Отож це місце треба розуміти так: хотіли гайдамаки волі добитися, та в боротьбі полягли.

⁸⁵ [Так про Чигринське свято розказують старі люди. Прим. Шевченка].

⁸⁶ [Треті півні—сигнал. Розказують, що Залізняка есаул, не діждавши третіх півнів, запалив Медведівку, містечко між Чигрином і Звенигородкою. Прим. Т. Шевченка.]

⁸⁷ Моторять—роблять.

⁸⁸ Кат панує—російський цар.

⁸⁹ [Тарасова і Варфоломєєва ночі—одна другої варт на стид Римської тіяри. Прим. Т. Шевченка].—Тарасова ніч—це перемога під Переяславом над поляками козацько-селянського повстанчого війська, що на чолі його стояв гетьман Тарас Трясило, в 1630 році. За незовсім вірними переказами народними про цю перемогу, козаки вночі несподівано напали на польський табір і розгромили, доценту знищили польське військо. У дійсності рішучої перемоги не було. Варфоломєєвська ніч—це ніч з 23 на 24 серпня 1572 року, коли в Парижу французькі католики вирізали з намови уряду чисто всіх протестантів.

Сена—річка, над якою стоїть Париж. Шевченко рівняє Тарасову і Варфоломєєвську ніч, бо багато крові людської пролилося тими ночами.

⁹⁰ Черкаси—тепер невелике місто над Дніпром.

⁹¹ Синє—синім Шевченко називає море.

⁹² А в степах України—о боже мій милий—блисне булава—Т. Шевченко за тих часів, як писав „Гайдамак“, ідеалізував минуле України, тоб-то в минулому вбачав тільки добре, нічого лихого не бачив, гетьманів українських вважав тільки за оборонців трудящих, хоч, справді, це було не так. Саме за чотири роки перед Коліївщиною на Україні лівобережній царський уряд скасував гетьманщину, останній же гетьман Кирило Розумовський це був магнат і справжній попихач російського уряду. І, звичайно, наймити такі, як Ярема в латаній свитині, ніколи не мріяли, щоб панували такі гетьмани, як ото Кирило Розумовський був. До речі сказати, Кирило Розумовський, в якого за чотири роки перед Коліївщиною російський уряд одібрав гетьманське достоїнство, у ті часи, як тривала Коліївщина, жив собі спокійно, володіючи великими земельними просторами на Україні, визискуючи селян та наймитів не гірше за польських панів. Бувши гетьманом, Кирило Розумовський увесь час дбав про те, щоб Запорізька Січ, що підлягала йому, гайдамаків лоявила та на кару передавала.

⁹³ Медведівка—село, Сміла—містечко, Корсунь—містечко, Канів—кол. повітове місто Київської губернії; під Каневом зараз могила Т. Шевченка.

⁹⁴ Див. Шевченкову примітку ч. 73, що ті саме Шевченко зробив до цього місця.

⁹⁵ По Поліссі Гонта бенькетує—Гонта в Поліссі з гайдамаками не був.

⁹⁶ А Залізник в Смілянщині домаху гартує—очевидячки, замість домаху треба дамаську. Дамаськ—місто в Азії, відоме всьому світу виробом чудових шабель.

⁹⁷ Хиря — болячка.

⁹⁸ Лисянка — містечко на Київщині.

⁹⁹ Реестер — список козаків.

¹⁰⁰ Пиши Галайдою — у війську запорозькому був звичай всім, хто приходив до війська, давати прізвиська, ото ж і гайдамаки, серед яких багато запорожців було, цього звичаю додержувалися.

¹⁰¹ Царина — ворота [при вході в село.

¹⁰² Переваги — ваги — похитуючись то на один бік, то на другий.

¹⁰³ Склеп — підземна тюрма.

¹⁰⁴ Отаке-то було лихо по всій Україні — в дійсності повстання захопило тільки невелику порівняно частину Правобережної України.

¹⁰⁵ Того ж батька, такі ж діти, жити б та брататися — і поляки і українці належать до одного племені слов'янського. Та треба те пам'ятати, що боротьба тая тривала не між двома народами: польським та українським, але між польським панством та українським селянством і козацтвом переважно; польське селянство було у такому ж тяжкому становищу, як і українське.

¹⁰⁶ [До Унії козаки з Ляхами мирилися, і як би не езуїти, то, може б, і не різалися; езуїт Посевин легат папський, перший почав унію в Україні. Прим. Т. Шевченка]. Тарас Шевченко пояснює боротьбу козацтва проти польських панів тим, що пани почали накидати унію. Унія це приєднання православної церкви до католицької на тих умовах, що православна церква або, вірніше, ті з православних, що годилися на унію, визнавали найвищу церковну владу за папою (головною католицької церкви), приймали деякі звичаї церковні та деякі зміни у вченні церковному на католицький взірець. Справді ж, головна причина була соціально-економічна. Боротьба йшла проти пана-шляхтича, що один тільки в Польщі й мав права та привилеї і визискував

чисто всі інші стани населення. Езуїти — це католицькі ченці. Легат — посол папський.

¹⁰⁷ [Керелівка або Кириловка село Звенигородського повіту. Прим. Т. Шевченка]. У Керелівці Шевченко провів свої дитячі літа.

¹⁰⁸ [Село Будища — недалеко од Жерелівки; в яру озеро й над озером ліс невеликий, зоветься Гупалівщиною, за те, що там Залізник збивав Ляхів з дерева. Льохи, де був захований шляхецький скарб, і досі видко, тільки вже розруйновані. Прим. Т. Шевченка].

¹⁰⁹ Вінки не святити — на Маковія на Україні зілля (вінки) святити, такий був звичай, а Шевченко ж думав, що повстання на Маковія почалося.

¹¹⁰ [Червонець, що дав Залізник хлопцеві, і досі єсть у сина того хлопця, котрому був даний; я сам його бачив. Прим. Т. Шевченка]. Це повідомлення Шевченкове дуже цікаве в, бо дає подробицю з живого життя тих часів.

¹¹¹ Саме до цього місця Шевченко зробив примітку, що йде в нас за числом 108.

¹¹² [Лисянка — містечко Звенигородського повіту над річкою Гнилим Тікичем. Тут зішлись Гонти з Залізником і розруйнували старосвітський будинок Богданом ніби-то будований. Прим. Т. Шевченка]. У Лисянці Гонти не було, бо він з'єднався з гайдамаками тільки під Уманем.

¹¹³ Ось царицина копійка — Шевченко, певне, чув, що гайдамаки мали тайний знак — копійки російські, щоб пізнавати один одного. Цю його звістку теж треба прийняти, як переказ.

¹¹⁴ Пів-упруга — годині 1^{1/2} — 2.

¹¹⁵ [Лебедин — дівочий монастир між Чигрином і Звенигородкою. Прим. Шевченка]. Лебединського дівочого монастиря за часів Коліївщини не було.

Він повстав 1779 року з Волоського — Кашгурського монастиря.

¹¹⁶ [Майданівка — село недалеко од Лисянки. Прим. Т. Шевченка.]

¹¹⁷ „Загрібай, мамо, жар, жар“ — весільна пісня.

¹¹⁸ Іван Гонта — сотник панських придворних козаків. Був він родом з села Розсошок Уманського повіту. Пан уманський Потоцький для охорони Уманя організував, як це робило багато інших панів, козацький загін з селян, що звільнені були від інших обов'язків. Серед цих козаків був і Гонта, що дослужився до сотника, а за вірну його службу Потоцький нагородив його аж двома селами: його рідним селом Розсошками та Отрадівою. Як почався заколот на Правобережжі, губернатор (головний начальник) Уманя Младанович вирядив Гонту проти гайдамак. Та Гонта, повіривши, очевидно, що гайдамаки йдуть з наказу російського уряду, бачучи, що російське військо бореться проти конфедератів, пристав до гайдамаків.

¹¹⁹ Шелестить пожовкле листя... і далі — виходить, що ніби повстання тяглося мало не рік (минає літо, шелестить пожовкле листя — осінь, снігом занесло — зима, встала й весна — весна), а справді повстання розпочалося на Зелені Свята, 9 червня ст. стиля був узятий Умань, а 27 червня російське військо приборкало гайдамаків, заарештувало і Гонту і Залізняка. Отож і двох місяців не тяглося повстання.

¹²⁰ Троя — за старих часів у Малій Азії над берегом Дарданелів було таке велике торговельне місто. Це місто по 10 роках великої облоги захопили й зруйнували греки.

¹²¹ [Умань — город повітовий губернії Київської. Примітка Шевченка]. За тих часів Умань був велике торговельне місто. До Уманя, бо там була добра охорона, з усіх місцевостей, де почався гайдамацький рух, повтікала шляхта та євреї. Отож всі ці втікачі не знайшли собі порятунку і в Уманю.

²² [Кінні пародові. „Кавалерія народова“ — так звались польські драгуни; їх було тоді в Умані 3000, і всі були побиті гайдамаками. Прим. Т. Шевченка]. Стільки війська польського в Умані не було.

¹²³ [Що вас породила — [„В Умані Гонта убив дітей своїх за те, що їх мати — католичка помогла езуїтам перевести їх у католики. Младанович, товариш синів Гонти, бачив з дзвіниці, як вони умерли, і як школярів базиліянської школи потопив Гонта в криниці. Він багато написав об Гайдамаччині, але друкованого нема нічого. Т. Ш.]. Шевченко змальовує Гонту, як героя, що й дітей власних не пожалів у боротьбі проти панства. Звістку про те, що Гонта побив своїх дітей, Шевченко взяв у польського письменника Чайковського, але ця звістка неправдива. У Гонти був один син, крім дочок. З жінкою своєю Гонта жив у добрій згоді. Ще довго по смерті Гонти серед українського селянства на Правобережжі існував переказ, що Гонтин син живий і що він помститься за смерть батькову. Такі перекази існували на Київщині ще в першій половині XIX віку, коли вже жив Шевченко.

¹²⁴ Базиліяни — уніятські ченці ордена святого Василя (і досі в Галичині є цей орден — тоб-то окрема чернецька організація, що має свій статут та свої звичаї). В Уманю базиліяни відкрили були дуже добру на ті часи школу. Багато з школярів, „студентів“, як їх називали, загинуло підчас захоплення Уманя гайдамаками.

¹²⁵ Китайка — шовкова матерія. За козацьким звичаєм, мерців накривали червоною китайкою.

¹²⁶ Епілог — закінчення.

¹²⁷ Де Залізняка, Гонта з свяченим гуляв — батьківщина Шевченкова була саме всередині тієї території, де за часів Колітщини поширився гайдамацький рух.

Шевченкові, не раз доводилося чути оповідання старих дідів, що деякі з них самовидцями або навіть учасниками Коліївщини були, про тогочасні події.

¹²⁸ Дідусь ще гуляє — дід Шевченків, якого Шевченко дуже любив, живий ще був 1841 року, як поет видав „Гайдамаки“.

¹²⁹ Мінея — Четті-Мінеї — життя святих на кожний день.

¹³⁰ Батько діда просить, щоб той розказав про Коліївщину — Шевченко малює цікаву картину, як дід розказує цілому гурту слухачів-сусідів, як за старих часів саме тут, по цих всім їм знайомих місцях „Залізник, Гонта ляхів покарав“. А треба ж згадати, що ці оповідання тим більше вражіння справляли, що саме по всьому Правобережжі більшість панства — поміщиків, управителів і в XIX віці була з поляків.

¹³¹ Так навмання розказую без книжньої справи — це не зовсім так, бо Шевченко чимало й книжок прочитав і про Барську конфедерацію, і з історії Польщі взагалі і про Гайдамаччину теж дещо читав в польських письменників.

¹³² [Зрадою взяли ляхи Гонту і страшно замучили. Привезли його в кайданах у польський лагерь недалеко Балти, з одрізаним язиком і правою рукою. Б. (раницький), польський генерал, так велів зробити, щоб він чогонебудь не сказав на його. Потім кати роздягли його, як мати родила, і посадили на гарячі штаби заліза, потім зняли дванадцять пас з спини шкури. Гонта повів очима і страшно глянув на Б.; той махнув рукою — і розтяли Гонту на четверо, розвезли тіло і поприбивали на середохресних шляхах. Залізник, почувши, що так страшно ляхи замучили Гонту, заплакав, занедужав та й умер; його гайдамаки поховали в степу над

Дністром та й розійшлися. Примітка Т. Шевченка]. Тут не все вірно. І Гонту і Залізняка зрадою заарештувало російське військо і потім передало Гонту на кару польській владі, а Залізник зазнав такої кари: йому дано 150 ударів „кнутом“, вирізано ніздрі, поставлено на лобі та щоках знаки й заслано в Нерчинськ. По дорозі до Нерчинська Залізник на Харківщині одбився був з товаришами та втік був, але незабаром його спіймано. Є документи, що Залізник помер у Києві, очевидно, відбувши кілька років каторжної роботи. Про Залізняка довго ходили перекази, що він утік з-під Уманя від російського війська, але ці перекази неправдиві, отже Шевченко писав про долю Залізняка на підставі тих переказів.

¹³³ „Злодій“, „розбійник“ або „гайдамака“ — такими остались гайдамаки по Коліївщині. Такими їх знають і досі.

¹³⁴ А тим часом стародавню Січ розруйнували — 1775 року російський уряд знищив Січ Запорозьку. Частина козаків втекла до Туреччини, з другої частини пізніше після довгих поневірянь організоване було Кубанське військо.

З М І С Т

	Стор.
Передмова	3
Гайдамаки	17
Панове субскрібенти	19
Передмова	20
Гайдамаки	22
I. Інтродукція	32
II. Галайда	35
III. Конфедерати	40
IV. Титар	46
V. Свято в Чигирині	55
VI. Треті півні	70
VII. Червоний бенкет	76
VIII. Гупалівщина	84
IX. Бенкет у Лисянці	90
X. Лебедин	102
XI. Гонта в Умані	107
XII. Епілог	119
Примітки	125

НБ ПНУС

8505

14/325

Ціна 60 коп. (Р)

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

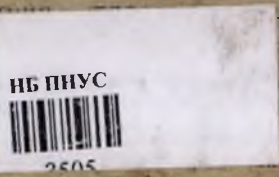
НАЙГЛИБШИЙ ВИБІР ВСЯКОЇ ЛІТЕРАТУРИ.
ТВОРИ УКРАЇНСЬКИХ КЛАСИКІВ:

Котляревського, Шевченка, Куліша, Гулака-Артемовського,
Федько-Чез, Марко Вовчка, Нічуя-Левицького, Кошубинського,
Фривка, Пьаса Медого, Калінінської.

ТВОРИ СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ:
Френка, Лесі Українки, Гринченка, Кобилянського,
Васильчука, Тесенка та інших.

ІСТОРИЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Поштові відділи
нею кожну книжку
Пересилати її на
том Держвида

в накладною листом
видавництва СРСР
я провідиться ко
перед оплатити

ЗАМОВА ІНТЕРЕСУ І НАЗВА КІ АДРЕСИ:

1. Харків, вул. ... № 1, ... відділ ДВУ
2. Київ, вул. ... № 2, ... відділ ДВУ
3. Одеса, вул. ... № 33 (Пасаж), поштової відділ ДВУ

ЦЕНТРАЛЬНИЙ КНИЖОТОВАРИЛИНИЙ ВІДДІЛ

Харків, 2-й Радарський пров. № 2

КРАМНИЙ ПУНКТ ...

968